

UDK 003.349.1:27-555"13/15"

09=163.1"13/15"

<https://doi.org/10.53745/bs.95.4.7>

Primljeno: 10. 7. 2025.

Prihvaćeno: 28. 10. 2025.

Izvorni znanstveni članak

© 2025 Vela, CC BY NC 4.0

Glagoljaško vjenčanje prema sačuvanim rukopisima 14. – 16. stoljeća*

Wedding Rites in Surviving Croatian Glagolitic Manuscripts from the 14th to 16th Centuries

Jozo Vela^a

Sažetak

Rad obrađuje tekstove koji donose obred sklapanja kršćanske ženidbe u sačuvanim rukopisnim liturgijskim knjigama pisanima glagoljicom i hrvatskim crkvenoslavenskim jezikom u razdoblju od posljednje četvrtine 14. st. do prve četvrtine 16. stoljeća. Kod navedenih tekstova kao svjedoka glagoljaškoga vjenčanja postoji velika neujednačenost. Stoga se, da bi se uopće moglo općenitije govoriti o odlikama glagoljaškog vjenčanja, najprije daje pregled osnovnih saznanja o rukopisima – kada su nastali i gdje su se upotrebljavali – i pregled strukture obreda, odnosno dinamike obrednoga slavlja sklapanja ženidbe. Svaki je obred za sebe svjedok kako se moglo odvijati vjenčanje u mjesnoj crkvi uz koju se rukopis može upotrebom povezati. U prikazu elementa i dinamike obrednoga slavlja pojedinačnih obreda nastoji se upozoriti na sličnosti i razlike s drugim sačuvanim obredima, ali i povezati sa ženidbenom liturgijom različitih zapadnih latinskih rukopisa, odnosno onih istočnih (bizantskih). U drugom dijelu rada se na temelju prethodno izložene građe daju neki opći uvidi. Temeljna je odrednica glagoljaških vjenčanja neujednačenost obredne prakse. Ona se tumači u svjetlu načina transmisije hrvatskoglagoljičnih tekstova općenito, a to je tzv. horizontalna transmisija teksta. Budući da pri horizontalnoj transmisiji teksta pojedini dijelovi obrednog slavlja, pojedine geste i riječi postaju gotovo samostalni, u sačuvanim je obredima moguće prepoznati temeljne obrasce razvoja ženidbene liturgije na Zapadu, odnosno prepoznati dijelove izvornih obreda namijenjenih slavlju sklapanja ženidbe kod kuće, pred crkvenim vratima i u crkvi.

* Ovaj rad je financirala Hrvatska zaklada za znanost projektom HRZZ-2024-05-8346. Ovaj je rad nastao u okviru projekta *Rječnik crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije* – RCJHR, kojeg financira Europska unija – NextGenerationEU. Za iznesene stavove i mišljenja odgovoran je samo autor te ti stavovi ne odražavaju nužno službena stajališta Europske unije ili Europske komisije. Ni Europska unija ni Europska komisija ne mogu se smatrati odgovornima za njih.

^a Staroslavenski institut.

Malo je odlika koje se mogu primijeniti na glagoljaške obrede vjenčanja općenito. Jedna od njih je npr. misa Presvetog Trojstva *Benedicta sit*. Neke su, međutim, vrlo govornjive. Činjenica da obred vjenčanja redovito dolazi pod naslovnim rubrikama *blagoslov prstena* govori pod kojim su vidom glagoljaši promatrali vjenčanje. Još jedna zanimljiva odlika koja objedinjuje veći broj obreda vjenčanja je prisega. Kao posebna odlika hrvatskih vjenčanja ona se ovim radom prvi put potvrđuje i u obredima prije Tridentskog koncila.

Ključne riječi: hrvatski crkvenoslavenski jezik, glagoljični rukopisi, glagoljaško vjenčanje, obred vjenčanja, blagoslov prstena

Abstract

The paper discusses texts depicting the rite of the Christian marriage sacrament in surviving liturgical manuscripts written in Glagolitic script and Croatian Church Slavonic, dating from the last quarter of the 14th to the first quarter of the 16th century. The texts cited as witnesses to Glagolitic wedding rites are highly diverse. Therefore, in order to deliver general statements about the characteristics of Glagolitic weddings, this paper provides (i) an overview of the core manuscript knowledge, such as when they were created and where they were used, as well as (ii) an account of the structure of the rite, i.e., the dynamics of the ritual wedding celebration. Each rite serves as a testimony in itself to how a wedding might have taken place in a local church with which its use can be associated. In presenting the elements and dynamics of each ritual celebration, an attempt is made to draw attention to the similarities and differences with other surviving rites, as well as to establish a connection with the wedding liturgy documented in various West Latin, i.e., Eastern (Byzantine) manuscripts. In the second part of the paper, several general findings are put forward on the basis of the material presented above. The fundamental determinant of Glagolitic weddings is the non-uniformity of ritual practice. This is interpreted against the background of the transmission methods of Croatian Glagolitic texts in general, the so-called horizontal transmission of the text. Given that in the horizontal transmission of the text certain parts of the ritual celebration, certain gestures and words become almost independent, the core patterns of the development of the wedding liturgy in the West can be discerned in the preserved rites. This includes elements of the original rites that were intended for the celebration of marriage at home, at the church door and within the church. There are only a few features that can be applied to Glagolitic wedding ceremonies in general. One of them, for example, is the Mass of the Holy Trinity *Benedicta sit*. However, some features are very revealing. The fact that the wedding ceremony is regularly titled Blessing of the Ring indicates that the Glagolites understood the wedding not as a blessing of the bride and groom, but rather as a blessing of the wedding ring. Another notable feature that unites many wedding ceremonies is the oath. The paper provides the first documentation of this distinct feature of Croatian weddings in pre-Tridentine ceremonies.

Key words: Croatian Church Slavonic, Glagolitic manuscripts, Church Slavonic liturgy, wedding rites, Blessing of the Ring

Uvod

Pod pojmom glagoljaškog vjenčanja mislimo ovdje na obred sklapanja kršćanske ženidbe između muškarca i žene koji su u svojem pastoralnom radu primjenjivali popovi glagoljaši, odnosno obrede koji su sačuvani u liturgijskim knjigama pisanima glagoljicom i hrvatskim crkvenoslavenskim jezikom. Ukupno je sačuvano 27 takvih obreda: 19 u rukopisima od posljednje četvrtine 14. stoljeća do prve četvrtine 16. stoljeća, od kojih jedan samo fragmentarno, i osam u knjigama tiskanima glagoljicom u razdoblju od *Prvotiska* iz 1483. godine do *Brozićeva brevijara* 1561. godine.¹ Zbog opsega građe ovdje ćemo se ograničiti samo na 19 rukopisnih potvrda.

Obredi vjenčanja sačuvani u hrvatskoglagoljičnim rukopisima vrlo su neujednačeni, zbog čega nije moguće ulaziti u sve detalje i pojedinosti. Ovdje ćemo se stoga ograničiti na prikaz strukture obreda u kojoj se ogleda dinamika obrednog slavlja izražena kroz riječi i geste, a od pojedinosti² se uglavnom obaziremo na ono što ili jasnije osvjetljava tu dinamiku ili predstavlja posebnost jednog rukopisa, odnosno manjeg broja rukopisa, s ciljem da u drugom dijelu rada iznesemo neke općenitije zaključke o glagoljaškom vjenčanju.

Određenu pažnju potrebno je posvetiti i samim rukopisima. Sačuvani rukopisi koji sadrže obrede vjenčanja važni su kulturni svjedoci crkvenog vjenčanja za ona mjesta i prostore na kojima su nastali i/ili gdje su se upotrebljavali. Jednako tako, kronološki i topografski razmještaj rukopisa te okolnosti njihova nastanka nisu bez važnosti za osvjetljavanje mogućih međusobnih utjecaja među njima. Zanima nas, dakle, kada, gdje i u kojim okolnostima su rukopisi nastali te koja je njihova kasnija sudbina, tj. gdje su se upotrebljavali za sklapanje ženidbe.

U radu nas zanimaju i društvene okolnosti koje se iz rukopisnih potvrda mogu posredno iščitati. Sačuvani obredi naime u određenoj mjeri govore o mjestu sklapanja crkvene ženidbe, o tome koji su temeljni pojmovi koji se vežu uz vjenčanje i kako se poimalo sklapanje ženidbe, ili o tome kakav je odnos između žene i muškarca koji se vjenčavaju, koja se društvena i crkvena očekivanja stavljaju pred njihov bračni život i slično.

¹ *Brozićevim brevijarom*, kako je poznato, završava crkvenoslavensko razdoblje u Hrvatskoj s knjigama pisanima izvornom hrvatskom inačicom crkvenoslavenskog jezika (Gadžijeva i dr. 2014, 11).

² Ponajmanje se u prikazu obreda vjenčanja spuštamo na razinu teksta u pijevnim dijelovima slavlja, euhološkim obrascima i biblijskim odlomcima.

1. Pregled dosadašnjih istraživanja

Dosad se o glagoļjaškom obredu vjenčanja u znanstvenoj i stručnoj literaturi pisalo uglavnom sporadično. Opisujući sadržaj glagoļjičnih rukopisa Bartola Krbavca, M. A. Pantelić (1967) ukratko se osvrnula na obred vjenčanja dajući neke korisne primjedbe. Ističe da se pri oslovljavanju mladenaca kod pitanja u privoli u izrazima *vlasteline/gospoje* ili *junačeldjevojko* ogleda društveni status zaručnika i pripadnost višem ili nižem društvenom sloju, da se u izricanju mladoženjine privole, a još više u blagoslovu jednog prstena te u molitvama koje naglašavaju dužnosti mladenke ogleda drevna rimska tradicija, dok je blagoslivljanje dvaju prstena koje razmjenjuju mladenci izraz veće slobode mladenke u opredjeljenju za ženidbu, odnosno mlađe germanske tradicije koja se miješa s rimskom (Pantelić 2013, 187-188, 195-196, 206).³ Slične je usputne primjedbe na obrede vjenčanja, bez bitnijih dodataka, autorica davala i u kasnijim svojim radovima, npr. u onom o odrazu sredine u hrvatskoglagoljičnim liturgijskim kodeksima (1971) ili onom o *Hrvojevu misalu* (1973) (Pantelić 2013, 49; Pantelić 1973, 493).

Hrvatskim se crkvenoslavenskim obredima općenito, pa tako i obredima vjenčanja, detaljnije bavio J. L. Tandarić (1980). Međutim, osim što donosi bibliografiju ženidbenih obrednih tekstova, tj. mjesta gdje se oni pojavljuju u hrvatskoglagoljičnim rukopisima (Tandarić 1993, 228-245),⁴ autor o vjenčanju govori začudo malo, uglavnom se osvrćući na ona pitanja kojih se ranije dotakla Pantelić. Razlog je tomu vjerojatno taj što je – a to će se potvrditi i ovim radom – »ženidba s blagoslovom prstena i blagoslovom bračne ložnice i po duljini teksta i po izboru molitava u našim [je] kodeksima vrlo neujednačena«, odnosno što »u ... pojedinostima obreda nema posvemašnje jedinstvenosti« (Tandarić 1993, 225). Autor ipak daje neke korisne usputne primjedbe, npr. onu da je u obred vjenčanja dodana i molitva blagoslova bračne ložnice, a takve molitve postaju osobito brojne nakon 11. stoljeća, ili onu da molitva *Tvorče i sazdatelju* dolazi u hrvatskoglagoljičnim spomenicima u dvjema redakcijama,⁵ a uvedena je u liturgiju preko rimsko-germanskog pontifikala u 11. stoljeću (Tandarić 1993, 257). Veću je pažnju kod obreda vjenčanja Tandarić posvetio

³ Navodimo prema novijem izdanju autoričinih tekstova (2013).

⁴ Navodimo prema novijem izdanju autorovih tekstova (1993). Tandarić se pri izradi bibliografije obrednih tekstova vodio dostupnim bibliografskim opisima hrvatskoglagoljičnih rukopisa, u prvom redu onima I. Milčetića (1911) i J. Vajsa (1910 i 1948), tako da su mu – pored onoga u fragmentu, što je razumljivo – promakli obredi vjenčanja u rukopisima *Drugog oxfordskog misala* i *Ljubljanskog brevijara-misala iz Kopitareve zbirke* te u tiskanom (1531.) *Kožičićevu Misalu hruackome*.

⁵ Zapravo postoje, kako će se vidjeti u nastavku rada, tri recenzije (verzije).

jedino čitanju poslanice u misi, neobičnom po kompiliranju više odlomaka Pavlovih poslanica (1 Kor 3,16-17; 1 Kor 6,15.19; 1 Kor 6,16.18; Ef 5,23.25; 1 Kor 6,20), te je neuspješno tragao za njegovim latinskim predloškom i isticao ga u drugim svojim radovima (Tandarić 1993, 33, 272, 314, 323).

Neujednačenost glagoljaških obreda vjenčanja o kojoj govori Tandarić u punom je smislu odraz i posljedica onodobnih prilika kod liturgijskog slavlja vjenčanja u Crkvi općenito. Crkva je, naime, od samih početaka bila vrlo širokogrudna prema ženidbenim ritualima pojedinih kultura tako da je ne samo priznavala ženidbe kršćana sklopljene na mjesno uobičajen način nego je često upravo poticala mjesne Crkve da zadrže ili stvore vlastitu ženidbenu liturgiju, ne provodeći na tom području liturgije u tolikoj mjeri unifikaciju kakvu je u drugim obrednim slavljinama više puta provodila na kršćanskom Zapadu, a donekle i na Istoku (Zagorac 1979, 154). Stoga ne iznenađuje da je i na Istoku i na Zapadu postojalo mnoštvo obrednih različitosti kod slavlja ženidbe, a one se zbog sačuvanosti rukopisnih svjedoka mogu lakše pratiti od početka 2. tisućljeća.

Veliko bogatstvo u pogledu obrednih izričaja i dinamike liturgijskih slavlja ženidbe odražava se dakako i u znanstvenoj i stručnoj literaturi, tako da ćemo ovdje samo naznačiti najvažnija djela. Izdanje više različitih latinskih obreda među prvima donosi E. Martène (1702) u djelu *De antiquis ecclesiae ritibus* (lib. I, c. IX).⁶ Njega će kasnije znatno dopuniti izdanjima obreda K. Ritzer (Ritzer 1981, 341-383), koji ujedno donosi i vrlo temeljit i sustavan pregled razvoja liturgijskog slavlja ženidbe u zapadnoj i istočnoj (bizantskoj) Crkvi. Mnoge nove obrede vjenčanja pronađene u francuskim liturgijskim knjigama od 12. do 16. stoljeća donose J.-B. Molin i P. Mutembe (Molin i Mutembe 1974, 283-318). Istočne (bizantske) obrede dokumentiraju J. Goar (Goar 1647, 379-408) i A. Dmitrijevič (Dmitrievskij 1901). Od važnijih, pak, studija za povijest liturgijskog slavlja ženidbe uz Ritzera te Molina i Mutembea mogu se još istaknuti one C. Vogela i K. Stevensona (Vogel 1977; Stevenson 1983). Obrede prilikom sklapanja zaruka podrobnije je obradio W. Lüdke (1922), a međusobne utjecaje i poveznice između liturgijskih slavlja ženidbe i obreda posvećenja djevice (redovnica) detaljno je istražio R. Metz (1954).

Obredima sklapanja ženidbe koji su se primjenjivali na hrvatskim prostorima dosad je općenito bilo posvećeno malo pažnje. Iznimka je Z. Pažin, koji je istražio ženidbene obrede, ali samo one sjeverne Hrvatske i to one na-

⁶ Obredi koje donosi kasnije se pa i danas prema njegovu rasporedu navode u literaturi kao *ordo I*, *ordo II* itd. Budući da Martène uz izdanje ne daje pune bibliografske podatke, obvezno se primjenjuje uz studiju A. G. Martimorta (Martimort 1978, 357-362).

kon Tridentuskog koncila (16. stoljeće). Isti autor ujedno donosi pregled povijesti slavljenja ženidbe u Crkvi, kratak no najopširniji koji postoji na hrvatskome jeziku (Pažin 2005, 13-53; Pažin 2018, 203-235).

2. Obred vjenčanja u glagoljičnim rukopisima

Obred crkvenog vjenčanja sačuvan je u 18 rukopisa i djelomično u jednom fragmentu⁷ koji su pisani hrvatskim crkvenoslavenskim jezikom i glagoljicom. Ovdje ih donosimo po, koliko je to bilo moguće utvrditi, kronološkom redu. Uz osnovne podatke o rukopisima,⁸ obaziremo se ponajviše na strukturu elemenata koji oblikuju dinamiku obrednog slavlja.

2.1. *Misal kneza Novaka (MNov)*

Misal kneza Novaka naziv je dobio po Novaku Disislaviću iz plemena Mogorovića, šalgovskom i ninskom knezu i dvorskom vitezu kralja Ljudevita I. Anžuvinca, koji ga je pisao, ili po novijim mišljenjima dao napisati (Botica i Nekić 2024), 1368. godine s namjerom da se dadne crkvi u kojoj će biti pokopan. Mjesto pisanja nije do kraja rasvijetljeno, ali se zna da mu je kao predložak poslužio misal povezan s gradom Zadrom i s benediktinskim ženskim samostanom sv. Marije (Pantelić 2013, 338). Rana sudbina misala također nije poznata. Novakov sin knez Petar prodao ga je 1405. godine te je on dospio u Nuglu u Istri. Misal je kupio seoski župan Nugle i crkveni ekonom i blagajnik Ivan Pirih zajedno s (bivšim) županom Marinom Mišulinom s namjerom da ga se upotrebljava u crkvama sv. Jelene Križarice i sv. Petra u Nugli, filijalnim crkvama župe sv. Bartolomeja u gradu Roču (Pantelić 2013, 315, 323). U Nugli je misal u upotrebi i 1501. godine, kada ga je nanovo uveo pop Grgur Kraljić iz Senja (Fučić 1975, 60). U međuvremenu je 1482. godine, vjerojatno neko kraće vrijeme, bio u Izoli u današnjem slovenskom dijelu istarskog poluotoka. Misal je, naime, poslužio kao glavni predložak za tiskanje *Prvotiska* iz 1483. godine (Pantelić 2013, 367) pa je radi toga bio izmješten iz Nugle. Posljednji zapis u misalu kroničarskog tipa

⁷ Fragment donosi samo dio obreda te nije moguće dobiti punu sliku kako se odvijao. Ovdje ga uvrštavamo jer je različit od ostalih obreda, a time i još jedan svjedok njihove neujednačenosti.

⁸ Pregled je rukopisa inicijalno u ovom radu bio zamišljen kraćim, ali se pokazalo da podatci koji se obično navode u literaturi često ili nisu valjani ili se asertivno navode na temelju ranijih paušalno iznesenih pretpostavki ili su nepotpuni. Stoga ovdje donosimo samo ono što se o rukopisima može pouzdano reći, najčešće na temelju naknadnih zapisa u njima, ili ono što se s većom vjerojatnošću može pretpostaviti.

popa Šimuna Grebla iz Roča pisan 1512. godine svjedoči da je misal i na početku 16. stoljeća bio u upotrebi na ročkom području. Bečka Österreichischen Nationalbibliothek (ÖNB), u kojoj se danas čuva pod signaturom *Cod. slav. 8*, otkupila ga je u antikvarijatu u Trstu 1820. godine (Irblich 1987, 15).

MNov predviđa obred vjenčanja s naknadnom misom. Dolazi (268c–269b) pod naslovom *Molitve za blagoslov prstena (M(o)l(it)vi bl(agoslo)viti prstenb)* a počinje uvodnim zazivima koji se sastoje od trokratnog *G(ospod)i pom(i)lui (Kyrie eleison)*, Očenaša, psalamskog pozivnika *G(ospod)i usliši (Domine exaudi orationem meam)* te *G(ospod)b s v(a)m(i) (Dominus vobiscum)*. Slijede četiri molitve blagoslova prstena, od kojih prva *Bl(agoslo)vi g(ospod)i sazdanie sie (Benedic domine creaturam istam)* djeluje kao opći blagoslov (*benedictio communis*) za blagoslivljanje bilo koje stvari (Franz 1909, 589, bilj. 3), dok je tek druga posebno oblikovana za blagoslov prstena *Bl(agoslo)vi g(ospod)i prvstemb si (Benedic domine anulum hunc)* i izvorno je anglo-normanskog podrijetla.⁹ Treća molitva *Pošli b(ož) e silu tvoû* zapravo je Ps 67 (68),29-31 (*Manda Deus virtuti tuae*), koji se prvi put susreće u normanskim obredima vjenčanja sredinom 11. stoljeća (Ritzer 1981, 246; Molin i Mutembe 1974, 136-138), a koji u MNov dolazi u formi molitve sa završnom doksologijom. Slijedi glavna molitva za blagoslov prstena *Tvor'če i sazdatelû (Creator et conservator)* sa zazivom Duha Svetog nad prsten. Molitva je izvorno galikanska. Najprije je služila za posvetu vode i vina prilikom blagoslova oltara, zatim je preoblikovana za blagoslov biskupskog prstena, zatim za posvetu zaručničkog i vjenčanog prstena te prstena zavjetovanih djevoja (11. stoljeće), da bi s vremenom čak postigla formu opće blagoslovne molitve (*oratio communis*) (Ritzer 1981, 212-213; Molin i Mutembe 1974, 138; Metz 1954, 398-399). U MNov tom se molitvom samo zaziva silazak Duha Svetog na prsten, dakle ne sadrži naknadna proširenja, što znači da dolazi u svojem starijem obliku (Molin i Mutembe 1974, 138).

Nakon blagoslova prstena pristupa se privoli. Ne daju se riječi privole, nego se jedino rubrikom upućuje na pitanja koja svećenik postavlja mladencima. Valja naglasiti, osobito u kontekstu glagoljaških obreda vjenčanja i vjenčanja na hrvatskim prostorima općenito,¹⁰ da se privola potkrepljuje prisegom. Činu se naime privole pristupa riječima *sada kada svećenik treba obvezati prisegom mladića i djevojku (zdê imêi p(o)pb rotiti ûnaka i d(ê)vicu)*, a ona se daje kao svjedočanstvo svećeniku. Riječi prisege se ne daju, a nema ni uputa na koji način

⁹ Prvi put je zabilježena u *Benedikcionalu nadbiskupa Roberta* iz 11. stoljeća (Ritzer 1981, 246; Stevenson 1983, 66-67; Molin i Mutembe 1974, 140-141).

¹⁰ Za glagoljaške obrede vjenčanja vidi u nastavku. O prisezi u obredima vjenčanja u sjevernoj Hrvatskoj pisao je Z. Pažin (Pažin 2005, 47-51).

se prisega polaže. Privola se pak, nakon pitanja o podrijetlu kojim se isključuje zapreka srodstva, svodi na prisegu *da će obdržavati vjeru Crkve (da imata držati vêru zakonomъ s(ve)te rimske cr(ê)kve)*. Nema, dakle, spomena ljubavi kao temelja međusobnog izabranja. Nakon privole slijedi Psalam 127 (128) *Blaženi vsi (Beati omnes)* popraćen predajom prstena. Njega svećenik daje mladoženji, a on ga stavlja mladenki na ruku. Svećenik zatim blagoslivlja vjenčani par. MNov donosi tri kratke molitve¹¹ kojima obred završava. Na samom kraju daje se uputa svećeniku da na misi uzme odgovarajući evanđeoski odlomak Mt 19,3-11.

2.2. Vatikanski misal *Illirico 4 (MVat₄)*

Vajs (1948, 66) ga je odredio kao najstariji hrvatskoglagoljični misal i datirao početkom 14. stoljeća, između 1317. i 1323. godine. Vjerojatno je napisan 1371. godine jer pashalna tabela i kronološki elementi u kalendaru upućuju na tu godinu (Pantelić 2013, 588-589, 596). Da je misal morao biti napisan u drugoj polovici, a ne prvoj polovici 14. stoljeća, pokazuje i to što sadrži zavjetnu *Misu u čast pet rana Kristovih*, a ona je u misale uvedena tek za vrijeme pape Inocenta VI. (1352. – 1362.) (Reinhart 1993, 226, bilj. 7). Iz zapisa kroničarskog tipa koji se nalaze u samom kodeksu (Japundžić 1995, 94-96) jasno je da se on 1387. godine nalazio na otoku Krku, odnosno da se tijekom 15. i 16. stoljeća nalazio u Omišlju na Krku kao vlasništvo župne crkve Uznesenja Blažene Djevice Marije pa se pretpostavlja da je za nju bio i napisan. Godine 1627. zadarski nadbiskup Oktavijan Garzadori poslao ga je Kongregaciji za širenje vjere (*Sacra congregatio de propaganda fide*) u Vatikan (Štefanić 1952, 51) te se i danas čuva u vatikanskoj Biblioteci apostolica Vaticana (BAV) pod signaturom *Borg. ill. 4*.

Vjenčanje u MVat₄ (258a–259a) pod naslovom *Misa kada se blagoslovi prsten (Misa egda pr'sten' bl(agoslo)vit se)* slavi se u crkvi misom u čast Presvetog Trojstva *Blagoslovljena budi sveta troica (Benedicta sit sancta Trinitas)*. Misi su jedino čitanja prilagođena vjenčanju. Čitanje poslanice kombinira primjerene perifraze iz 1 Kor 3 i 1 Kor 6 te parafraziran i skraćeni tekst odgovarajućeg odlomka Ef 5,23-25, a evanđelje je Mt 19,3-11, koje govori o nerazrješivosti ženidbe. Nakon mise slijedi obred vjenčanja. Iznenađujuće, on se sastoji jedino od posvetne molitve za blagoslov prstena i upute, tj. pitanja za privolu, čime obred završava. Privola, koja je vjerojatno, kako upućuje rubrika, bila samo u formi pitanja i odgovora, temelji se na ljubavi (*p(o)p' pita d(ê)vice ot lûbvi i potom' ûnaka*). Poseb-

¹¹ Molitve blagoslova para pokazuju u glagoljaškim obredima veću raznolikost te ćemo ih ovdje navoditi samo brojem.

nost je tog obreda to da je pitanje kojim se potvrđuje privola najprije upućeno mladenki, a zatim mladoženji.

Molitva blagoslova prstena *Tvorče i hranitelû* (*Creator et conservator*), koju MVat₄ od euholoških obrazaca vlastitih vjenčanju jedino sadrži, nakon osnovne forme, tj. nakon zaziva Duha Svetog Paraklita nad prsten, nastavlja blagoslovom nositeljice prstena. Molitvi zasad ne nalazimo odgovarajućeg predloška. Znakovito je da je primateljica prstena naznačena općom odnosnom zamjenicom *koja god (kaê lûbo)* i da će ona tim prstenom biti *zaručena (obručena)*. Duh Sveti koji se zaziva na prsten treba učiniti da ona njime bude usavršena i posvećena (*budi ot sego svr'šena i svećena*) u radu i posvećivanju (*daênie tvoreçi i osvećenie*). Euhološki izričaj sugerira da je molitva blagoslova prstena izvorno pripadala obredu zavjetovanja djevice Kristovih zaručnica, odnosno redovnica. Isti tip molitve *Tvorče i hranitelju* kao i MVat₄ ima još jedino MBer₁.

2.3. *Pariški psaltir (PsPar)*

Pariški psaltir je liturgijski priručnik, odnosno putni brevijar, misal i ritual malog formata i ograničenog sadržaja. Prema zbirci starohrvatskih crkvenih himana i pjesama na kraju kodeksa naziva se ponekad *Pariškom pjesmaricom*, dok se *Pariškim psaltinom* naziva prema psaltiru, koji je dosad u ovom rukopisu bio najviše istraživan. Rukopis je J. Vajs datirao prema početku pashalne tablice godinom 1380. (Vajs 1910, XXXII), no M. Pantelić je prema datumu Uskrsa u pashalnoj tablici odredila 1397. kao vjerojatniju godinu pisanja kodeksa (Pantelić 2013, 593). Osim toga da je vjerojatno nastao krajem 14. stoljeća, o rukopisu se pouzdano može reći vrlo malo. U različitim svojim sastavnicama kodeks pokazuje (posredne) tragove benediktinske, pavlinske i franjevačke tradicije (Vajs 1910, XXXI–XXXII; Vajs 1948, 40; Malić 1972; Štefanić 1973; Pantelić 2013, 672–674). Prema sadržajnim i jezičnim osobinama starohrvatskih pjesama D. Malić je rukopis pripisala benediktinskom samostanu i vezala njegov nastanak uz Split ili njegovu okolicu (Malić 1972, 31), no to nije općeprihvaćeno (Štefanić 1973; Vučković 2019, 319–320). Iako su jezična istraživanja hrvatskoglagoljičnih tekstova koja pomažu odrediti sjevernu ili južnu provenijenciju nekog rukopisa uglavnom zaobilazila taj kodeks, ipak vjerojatno nećemo pogriješiti ako ga ubiciramo na šire splitsko ili srednjodalmatinsko područje. Za zadanu temu, najvažnije je to da je riječ o lako prenosivom liturgijskom priručniku čija je namjena bila da ne bude vezan za jedno mjesto, nego upravo suprotno, da potencijalno opslužuje različite crkvene zajednice na nekom užem ili širem području. Gdje je i koliko je dugo bio upotrebljavan, nije moguće utvrditi. Čini

se da je u Parizu bio već početkom 18. stoljeća i da je onamo dospio upravo sa splitskog područja.¹² Danas se ondje čuva u Bibliothèque Nationale de France (BNF) pod signaturom *Slave 11*.

Vjenčanje u PsPar (182r–184r) dolazi pod naslovom *Blagoslov prstena* (*bl(agoslovle)nie pr'stena*), a uključuje misu u čast Presvetog Trojstva nakon koje slijedi obred vjenčanja. Misa se djelomično razlikuje od one u MVat₄; izostavlja se parafraza Ef 5 u čitanju poslanice i donosi drukčije molitve *nad prinosima* (*super oblata*) i *popričesnu* (*postcommunio*), a po njima je ujedno PsPar poseban. Molitva *nad prinosima* je vlastita ženidbi. Nakon mise prsten se blagoslivlja samo jednom, glavnom, posvetnom molitvom *S(ve)ti tvor'če i hranitelû* (*Creator et conservator*). Ta je molitva nakon zaziva Duha Svetog nad prsten proširena zanimljivim dodatkom da mladoženju i mladenku obujmi milost Božja na isti način kao što prsten obavija prst ljudske ruke. Navedeni slikoviti izričaj je bizantskog podrijetla (Goar 1647, 384), no do glagoljaša je vjerojatno došao posredstvom latinskih (sjevernotalijanskih) obreda.¹³

Slijedi privola. Nakon pitanja o rodu mladoženja prema starom rimskom običaju prima mladenku za desnu ruku (*dexterarum iunctio*) te naizmjenice izriču privolu temeljenu na ljubavi po obrascu: *Ja te volim i uzimam te za ženu i druga dokle smo oboje živi* (Ê te lûblû i v'zimam' te za ženu i za tovariša sebê dokle (e)sva oba živa). Riječi mladenkine privole se ne navode. Svećenik poškropi i pokadi prsten koji zatim mladoženja stavlja mladenki (*z'dene prstemb ûnak' d(ê)vici*) uz Ps 127 (128). Slijede tri molitve blagoslova vjenčanog para i poljubac koji svećenik daje mladoženji, a on mladenki. Obred završava otpustom *mirb vs(ê)mb* (*Pax Domini*), a prije njega dolazi molitva blagoslova bračne ložnice (*črtoga*) u svojem najstarijem i najkraćem obliku *Bl(agoslo)vi m(o)l(im)b te g(ospod) i is(uhrvst)e čr'togb si* (*Benedic domine thalamum hunc*) (Molin i Mutembe 1974, 264). Tu molitvu kao relikv starog nerimskog običaja blagoslova bračne ložnice (*benedictio*

¹² Na početku kodeksa latinicom je dopisano *Oratorii Parisiensis catalo<go> inscriptus 1706.*, što znači da je početkom 18. stoljeća dospio u knjižnicu Kongregacije oratorija sv. Filipa Nerija. U Splitu je oratorijance sv. Filipa Nerija 1676. godine osnovao u svojoj rodnoj kući budući makarski biskup Nikola Bijanković (Vidović 1981, 24, 44–47) pa je lako moguće da je netko od dalmatinskih oratorijanaca, od kojih su mnogi bili glagoljaši, rukopis iz splitskog kraja odnio ili dao odnijeti u Francusku krajem 17. ili početkom 18. stoljeća.

¹³ To zaključujemo po tome što je izričaj umetnut u zapadni latinski tip molitve *Creator et conservator*, koja je mogla imati različite preinake, i po tome što se izričaj nalazi u nekim latinskim molitvama za blagoslov prstena upotrebljavanim na području sjeverne Italije, tj. nalazimo ga npr. u rukopisu *Uđine, Biblioteca Civica Vincenzo Joppi, Ms 1128*, u kojem u posvetnoj molitvi blagoslova prstena dolazi: *ut sicut anulus circumdat digitum hominis ita circumdat hos sponsos gratia Sancti Spiritus* (50r), ili u rukopisu *San Daniele del Friuli, Civica Biblioteca Guarneriana, Cod. 138*, gdje stoji: *sicut anulus circumdat digitum hominis ita gratia sponsum et sponsam* (21r).

thalami), koji je postojao u Galiji, keltskim zemljama i Španjolskoj a posvjedočen je već od 5. stoljeća, preuzela je i dugo čuvala rimska ženidbena liturgija (Pažin 2005, 32-33).

2.4. *Berlinski misal (MBerl)*

Berlinski misal najstariji je od triju sačuvanih cjelovitih rukopisa pisca i iluminatora Bartola Krbavca. U misalu je više zapisa kroničarskog tipa koji dokumentiraju njegov postanak i kasniju sudbinu. Napisan je 1402. godine, ne zna se gdje točno, ali vjerojatno negdje na širem zadarskom ili južnokrbavskom području (Pantelić 2013, 186, 223). Bartol ga je pisao po narudžbi mladog popa Vlka (Vuka), o kojem se ne zna ništa više od toga da je bio nećak uglednog benediktinca Vitka, najprije priora samostana sv. Krševana u Zadru, a zatim, u vrijeme pisanja misala opata samostana sv. Jurja Koprivskog na Zrmanji kod Obrovca. Misal je početkom 1440-ih kupoprodajom dospio u posjed franjevac trećoredaca glagoljaša koji su djelovali u predgrađu ondašnjeg Zadra na području današnje zadarske četvrti Relja. Trećoredci su ondje bili okupljeni prvo u eremitoriju uz crkvu Svetog Križa, a zatim u njihovu prvom samostanu sv. Ivana Krstitelja, a čitavo su vrijeme vodili skrb o bolesnima i umirućima u obližnjoj karanteni za gubavce (leprozoriju) (Runje 2014). Misal je u posjedu franjevac trećoredaca na Relji sve do 1627. godine, kada ga je zadarski nadbiskup Oktavijan Garzadori poslao Kongregaciji za širenje vjere u Vatikan. Danas se čuva u *Staatsbibliothek zu Berlin* (SBB) pod signaturom *Ms. Ham. 444* (Pantelić 2013, 184-185).

Vjenčanje u MBERL (210a–211a) pod naslovom *Molitva za blagoslov prstena* (*M(o)l(it)va bl(agoslo)viti pr'stenb*) počinje pred crkvenim vratima, gdje se izriče privola. Ne daju se riječi privole, nego samo pitanja koja svećenik postavlja mladencima. Nakon pitanja o rodu i slobodnom statusu kojima se otklanjaju zapreke za ženidbu, svećenik ih pojedinačno pita *Voliš li* (tj. *izabireš li*) *ovu gospođicu/ovog plemića sebi za ženu/muža i druga/gospodara kako zapovijeda Crkva* (*lûbiši li su gos'podič'nu/sega vlas'telina sebi za ženu/muža i za d'rugal/g(ospo)d(i)na kako zapovida (ve)ta cr(ê)k(a)vb katol(i)č(a)ska*). Privola otkriva dvoje: 1) mladence se oslovljava naslovima *plemić* i *gospođa/gospođica*, što pokazuje da je obred staleški prilagođen i predviđen vjenčanju (muškog) pripadnika najvišeg društvenog sloja, i 2) ženina se privola razlikuje od muškarčeve stoga što ona supružnika izabire za životnog gospodara, a ne za životnog druga. Privolu potkrjepljuje prisega na knjizi (*na k'nigahv*), a ta je knjiga vjerojatno misal MBERL kao »sveta« knjiga. Slijedi ulazak u crkvu. On se odvija tako da svećenik mladence uvodi

ularom, dakle konjskim povodcem, uz poziv ili pozivnu pjesmu *Uđite u dom Božji (V'nidita v' domb b(o)ži)*, kojoj zasad ne nalazimo odgovarajućeg predloška.

Nakon što ih uvede u crkvu svećenik škropi mladence te počinje misa Presvetog Trojstva u kojoj su molitve *nad prinosima* i *popričesna* vlastite ženidbi. Nakon mise obred vjenčanja se nastavlja uvodnim Očenašem. Obred je sličan onomu u PsPar, izuzev privole jer je privola u MBERl već bila izrečena pred vratima crkve. Prsten se blagoslivlja molitvom *Creator et conservator* s dodatkom *kao što obavlja*, a zatim ga se odmah škropi i kadi. Svećenik predaje prsten mladencima i mladoženja ga stavlja mladenki na prst. Poljubac redosljedom svećenik, mladoženja, mladenka, koji u PsPar slijedi nakon molitvi blagoslova para, u MBERl dolazi nakon predaje prstena i prije Ps 127 (128). Također u odnosu na PsPar, ovaj obred sadrži dodatnu molitvu za blagoslov vjenčanog para. Obred završava molitvom blagoslova bračne ložnice (*črtoga*), ali se ona navodi samo incipitom, premda je misal nigdje ne sadrži čitavu ispisanu.

2.5. *Hrvojev misal (MHrv)*

Hrvojev misal napisao je pisar imenom Butko. O tom se misalu opširno pisalo, ali se osim činjenice da je pisan za Hrvoja Vukčića Hrvatinića u vrijeme dok je bio splitski herceg – vjerojatno oko godine 1404. ili nedugo nakon toga – malo toga može pouzdano reći. Smatra se da je nastao ili na splitskom ili na zadarskom području, a to podupiru i jezična i tekstološka istraživanja prema kojima pripada južnoj skupini hrvatskoglagoljičnih rukopisa (Šimić 2000, 116; Reinhart 2001, 183; Mihaljević 2012, 159; Badurina Stipčević 2018, 36). Nema podataka o tomu je li, gdje je i koliko dugo mogao biti upotrebljavan. S obzirom na to da je riječ o rukopisu iznimne umjetničke i novčane vrijednosti, upotreba mu je, ako je uopće korišten u liturgiji, vjerojatno bila vrlo ograničena. Osim toga, rukopis je, ne zna se koliko rano, dospio kao ratni plijen u ruke osmanskih osvajača. Danas se čuva u knjižnici muzeja Topkapı Sarayı u Istanbulu (Jagić i dr. 1891; Pantelić 2013, 247-312; Grabar i dr. 1973).

Vjenčanje u MHrv (239a–240a) dolazi pod istim naslovom kao i u MBERl. Tom je misalu obred gotovo identičan, sve do čitanja poslanice na misi. To znači da počinje privolom pred vratima crkve te istim pitanjima i istim načinom obraćanja u privoli. Za razliku od MBERl, koji je pisan za mladog svećenika, MHrv je uistinu plemićki misal tako da oslovljavanje riječima *vlasteline* i *gospoe* ovdje odgovara namjeni misala, odnosno obreda. Također, različito od MBERl svećenik uvodi mladence štolom, a ne ularom, u čemu se prepoznaje gesta koja je može biti posuđena iz obreda uvođenja žene u crkvu nakon poroda, a isti

je obred mogući izvor i popratnog poziva *Vnidita v dom̃ b(o)ži*.¹⁴ Valja naglasiti kako u obredu pred vratima crkve izostaje prisega koja u MBerl slijedi nakon privole. Prisega se susreće u drugoj privoli nakon mise. Misa je gotovo ista kao u MBerl. Razlikuje se u dvjema pojedinostima. Poslanica umjesto miješanog teksta 1 Kor 3, 1 Kor 6 i Ef 5 sličnog onome u MVat₄ donosi odgovarajuće čitanje 1 Kor 7,25-35.¹⁵ Nadalje, u molitvi *nad prinosima*, koja kao i u MBerl odgovara latinskoj *Suscipe quaesumus domine pro sacra conubii lege*, u tekstu susrećemo *konjski bič* (*konû bičv*) kao očito iskvaren tekst onoga što je izvorni prevoditelj vjerojatno preveo latinskom posuđenicom **konubiŷ* (*conubium*) (Jagić i dr. 1891, 47).

Nakon mise slijedi obred vjenčanja koji djeluje kao da nije bilo obreda pred vratima crkve. Svećenik prvo mladence obvezuje *velikom prisegom* (*pod veliku rotu*) da će biti jedno drugom vjerni do smrti, kao što zapovijeda Crkva. To je ponovno izricanje privole, ali ovaj put popraćeno prisegom i s drukčijim naglaskom – ne ljubav kao temelj međusobnog izabranja kao ranije u obredu, nego crkveni propis kao u MNov. Zatim se, slično kao u MNov, nakon uvodnih zaziva prsten blagoslivlja istim četirima molitvama, uključujući molitvu *Creator et conservator* u najkraćem i najstarijem obliku. Prsten se međutim blagoslivlja na oltaru, a to je element u kojem se možda treba prepoznati izvorna bizantska tradicija (Ritzer 1981, 334). Nakon blagoslova prsten se stavlja na desnu ruku (po svemu sudeći ruku mladenke), ali se ne kaže tko to čini. Po izričaju bi se moglo zaključiti da to čini svećenik. Predaji prstena ne prethodi Ps 127 (128), nego slijedi nakon toga čina, a obred završava trima molitvama blagoslova para kakve su u MNov. Izostaje uputa za evanđelje na misi kao u MNov jer je misa već slavljena.

2.6. *Oxfordski brevijar-misal* (BrOxf)

Za *Oxfordski brevijar-misal* nema pouzdanih podataka ni o vremenu ni o mjestu nastanka. Na posljednjoj stranici rukopisa napisano je drugom rukom da je dovršen 1310. godine, ali se tako rana datacija uglavnom ne smatra pouzdanom¹⁶ zbog činjenice da paleografska i jezična analiza prije upućuju na svršetak, nego na početak 14. stoljeća (Hamm 1953, 119). Najčešće ga se ipak, vrlo

¹⁴ Lippe 1907, 326: *Postea sacerdos dans caput stole mulieri, ingrediatur ecclesiam: et mulieri sacerdos dicat. Ingretere in domum domini et adora filium (...).*

¹⁵ Navodi se samo incipit jer je čitanje ispisano prethodno (208b–c) u općem slavlju djevica (*commune virginum*).

¹⁶ Mišljenje da je rukopis zaista napisan 1310. godine ozbiljnije je zastupao jedino M. Tadin (Tadin 1953, 153-155).

općenito, datira 14. stoljećem (Gadžijeva i dr. 2014, 38). Rukopis je međutim vjerojatno nastao početkom 15. stoljeća. Na to upućuje distribucija nekih rjeđih glagoljičnih slova (Mihaljević 2006, 85) i česta upotreba alfabetske suspenzije (MacRobert 2008, 322).

O sredini u kojoj je rukopis nastao i bio korišten teško je izvoditi pouzdane zaključke. Spomen sv. Pavla Pustinjaka u litanijama (Vajs 1915, 571) svakako nije dovoljan argument da se pavlinsku tradiciju kod tog kodeksa pretpostavi kao primarnu. Za zadanu temu važno je to da je, kao i u slučaju PsPar, riječ o liturgijskom priručniku malog formata koji svojim sadržajem, odnosno time što obuhvaća izbor tekstova iz brevijara, misala i rituala, odaje namjenu da potencijalno udovoljava duhovnim potrebama različitih crkvenih zajednica na nekom užem ili širem području. Prema tekstološkim istraživanjima to se područje barem inicijalno široko može definirati kao zadarsko-krbavsko jer rukopis u nekim svojim dijelovima pokazuje pripadnost južnoj skupini hrvatskoglagoljičnih spomenika (Badurina Stipčević 2010, 49; Mihaljević 2012, 159; Badurina Stipčević 2012, 59; Badurina Stipčević 2020, 51, 82, 151, 170). Koliko je dugo i do kada priručnik bio korišten, teško je reći. Listovi na kraju rukopisa koji sadržavaju obred vjenčanja ponešto su izbljiedjeli. Tadin pretpostavlja da je razlog tomu istrošenost od upotrebe (Tadin 1953, 152). Međutim, C. M. MacRobert smatra da se rukopisom u pravom smislu služio samo jedan svećenik, koji je napisao ili dao napisati rukopis, a da su za istrošenost listova pri kraju kodeksa odgovorni drugi razlozi povezani s načinom čuvanja (MacRobert 2020, 78-79). Rukopis je u oxfordsku *Bodleian Library* (BL) u kojoj se čuva pod signaturom *MS Canon. liturg. 172* dospio 1817. godine otkupom rukopisne zbirke venecijanskog antikvara isusovca Mattea Luigija Canonicija (Tadin 1953, 151).

Vjenčanje u BrOxf (407d–409c) dolazi pod naslovom *Obred za blagoslov prstena* (*Činъ bl(agoslo)viti prstena*), a počinje pred crkvenim vratima kao i MBerl. Obred je istovjetan onom u MBerl sve do škropljenja mladenaca nakon ulaska u crkvu, samo je tekst ponešto skraćen s obzirom na to da je riječ o putnom priručniku. Dakle, uključuje pitanja o rodu i slobodnom statusu, skraćenu privolu praćenu prisegom na misal (*na k'nigahb*) te uvođenje ularom (pogreškom umjesto *ulara* stoji *urala*) uz poziv i škropljenje vodom nakon ulaska. Iako je BrOxf daleko od plemićke liturgijske knjige, svećenik se mladoženji kao i u MBerl obraća plemićkim naslovom *vlasteline*. Misa Presvetog Trojstva koja slijedi odgovara onoj u MVat₁, samo je kraćena tako da se ne navode pijevni dijelovi, nego se jedino daje uputa da se isti uzmu od mise Trojstva (*iči ot tro(i)ce*). Nakon mise obred je sličan onom u MHrv (i MNov), ali nema ponovne privole praćene prisegom niti stavljanja prstena na oltar. To znači da počinje uvodnim

zazivima (skraćenim), nastavlja istim četirima molitvama blagoslova prstena i završava istim trima molitvama blagoslova para nakon predaje prstena. Predaju prstena prati Ps 127 (128), a tijekom toga obrednog čina ne navodi se način predaje od svećenika preko mladoženje do mladenke, nego se samo kaže da prsten, po načinu izričaja vjerojatno svećenik, stavi na ruku. S obzirom na to da blagoslov i predaja prstena te blagoslov para dolazi nakon mise, na kraju, kao i u MHrv, izostaje uputa za evanđelje na misi kakva je u MNov.

2.7. Ročki misal (MRoč)

Misal je jedan od dvaju rukopisa istarske radionice Bartola Krbavca. Prema kasnijim zapisima kroničarskog tipa u misalu može se sigurno odrediti njegova upotreba u Roču u razdoblju od 1497. (kada ga je nanovo uvezao pop Grgur Kraljić iz Senja) do 1593. godine. Za župnu crkvu sv. Bartolomeja u Roču je vjerojatno bio i napisan oko 1421. godine (Pantelić 2013, 183, 195) pa nema razloga ne pretpostaviti aktivno služenje tim misalom u Roču od 20-ih godina 15. stoljeća barem do početka 17. stoljeća. Bečka Österreichischen Nationalbibliothek (ÖNB) u kojoj se danas čuva pod signaturom *Cod. slav. 4* otkupila ga je zajedno s MNov u antikvarijatu u Trstu 1820. godine (Irblich 1987, 15).

Vjenčanje u MRoč (223b–224d) dolazi pod naslovom *M(o)l(it)va bl(agoslo)vi-ti prstena* kao i u 20-ak godina mlađem Krbavčevu kodeksu MBerl. Povezanost je dvaju obreda, osim u naslovu, očita i u samom obredu, ali postoje i razlike. I MRoč počinje istim obredom pred vratima crkve. Međutim, pitanja u privoli ne spominju plemića i gospođu, nego se obraćaju mladiću i djevojci. Također, ovdje mladenci izriču privolu odgovorom *volim/izabirem (lûblû)*. Ostaje ipak razlika da žena muškarca izabire za životnog gospodara, a ne druga. Svećenik mladence uvodi u crkvu uz poziv *Vnidita v' domb b(o)ži* ali bez ulara i bez štole. Veza s MBerl vidljiva je i u misi Presvetog Trojstva, ali ne više tako očito. Primjerice, čitanje poslanice na isti način kao i MBerl kombinira 1 Kor 3, 1 Kor 6 i Ef 5. S druge strane, u MRoč se za svaku molitvu u misi, za *zbornu, nad prinosima* i *popričesnu*, daje izbor dviju molitava, a kao druga popričesna iznenađujuće dolazi molitva za blagoslov bračne ložnice (*črtoga*). Nakon mise obred nastavlja uvodnim Očenašem, molitvom blagoslova prstena te škropljenjem i kađenjem prstena i predajom mladencima, sve kao u MBerl. Rubrika zatim kaže da prsten stavi mladoženja mladenki, a ona njemu na prstenjak (*na lihi*), a u MBerl (jednako kao i u MRoč sve do ovoga trenutka) prsten je jedan i stavlja ga mladoženja mladenki. Poljubac svećenik daje mužu, a muž ženi, ali tek nakon triju molitvi blagoslova para, dok Ps 127 (128) posve izostaje. Od triju molitvi blagoslova para

samo je jedna ista kao i u MBerl. Obred nakon poljupca završava dvama molitvama i to popričesnim molitvama u misi tako da je jedna od njih blagoslov bračne ložnice, ovdje na primjerenijem mjestu pri kraju obreda.

2.8. *Prvi beramski misal (MBer₁)*

Prvi beramski misal Bartol Krbavac je vjerojatno napisao nakon MRoč, dakle u razdoblju između 1421. i 1426. godine, moguće 1425. godine, i vjerojatno po narudžbi za crkvu sv. Martina u Bermu (Pantelić 2013, 203-204, 223).¹⁷ Prema naknadnim glagoljičnim zapisima kroničarskog tipa, koji sežu od 1475. do 1615. godine, moguće je pretpostaviti aktivnu upotrebu misala u Bermu od 30-ih godina 15. stoljeća barem do početka 17. stoljeća. U Bermu je rukopis dokumentiran još i sredinom 18. stoljeća (1745.), ali se već koncem toga stoljeća (1798.) nalazi u Ljubljani (Galović i Orbanić 2023, 395-396). Danas se čuva u ljubljanskoj Narodnoj in univerzitetnoj knjižnici (NUK) pod signaturom *Ms 162*.

Iako dolazi pod istim naslovom i počinje gotovo isto kao MRoč i MBerl, vjenčanje se u MBer₁ (239c–240b) prilično razlikuje od onoga u dvama ranijim Krbavčevim rukopisima. Obred pred crkvenim vratima potpuno izostaje, tako da se privola praćena prisegom kojom vjenčanje počinje po svemu sudeći odvija u crkvi. Privola uključuje samo pitanje o rodu kojim se otklanja zapreka srodstva i prisegu *na knigahv*, tako da se ne zna jesu li i na što su točno mladenци prisegnuli, osim na to da nisu rod međusobno. Slijedi misa koja je uvelike slična onoj u MBerl, a vjenčanje završava jednom molitvom nakon mise *Tvorče i hranitelû* (*Creator et conservator*), koja izričajem odgovara blagoslovu prstena kod zavjetovanja redovnica i koja se još jedino susreće u MVat₄.

2.9. *Newyorški misal (MNew)*

Newyorški misal čuva se od 1966. godine u *Pierport Morgan Library* u New Yorku pod signaturom *M 931*. Prije toga je bio u posjedu glasovitog engleskog bibliofila i antikvara Sir Thomasa Phillipa od 1830. godine (Birnbaum 1977). O ranijoj sudbini toga misala ne zna se pouzdano ništa. Na temelju jezičnih i paleografskih osobina pretpostavlja se da je nastao u drugoj četvrtini ili sredinom 15. stoljeća, a iz činjenica da je rukopis pisalo čak do jedanaest pisara, da je jedan od njih ujedno glavni pisar *Prvog oxfordskog misala* (*Oxford, BL, MS Canon*.

¹⁷ Pri čemu treba imati na umu da je dotična crkva sagrađena na starijim temeljima 1431. godine. I. Botica i S. Požar smatraju da je oko te godine misal mogao biti naručen od Bartola Krbavca kao dio opremanja novoizgrađene crkve (Botica i Požar 2022, 78).

Liturg. 373), dok se drugi marginalno potpisao kao *zoraničb* (210r), te da misal tekstološki pripada južnoj skupini hrvatskoglagoljičnih misala (Šimić 2000, 116; Reinhart 2001, 183; Badurina Stipčević 2018, 36), može ga se postankom smjestiti na šire zadarsko područje (Pantelić 2013, 45; Corin 1991, 17, 20-25, 158, 164, 241).

Vjenčanje u MNew (284a–285c) dolazi pod istim naslovom i odvija se gotovo posve isto kao u MHrv. Jedino u obredu pred vratima crkve sadrži prisegu na *k'nigahb* nakon plemićke privole (*vlasteline*) i prije uvođenja u crkvu ularom (pogreškom umjesto *ulara* stoji *urala* kao u BrOxf), koju MHrv izostavlja jer veliku prisegu (*pod veliku rotu*) oba obreda imaju u (ponovnoj) privoli nakon mise. S obzirom na to da MNew za razliku od MHrv uvodi mladence u crkvu ularom, a ne štolom, a ujedno sadrži *konjski bič* (*koniû bičb*) u molitvi *nad prinosi-ma* kao i MHrv, to je jedini rukopis koji objedinjuje oba elementa obreda s uplivom konjske tematike u liturgijski izričaj, koju se još nazire u MBerl i BrOxf. Prilikom blagoslivljanja prstena na oltaru nakon mise MNew upotrebljava tri molitve, a ne četiri, odnosno izostavlja izvornu anglo-normansku molitvu *Benedic domine anulum hunc*.

2.10. Vatikanski misal *Illirico* 8 (MVat₈)

Misal nije u dovoljnoj mjeri istražen i opisan.¹⁸ U pogledu datacije i ubikacije pisanja rukopis sadrži različite podatke. Na samom početku misala (5r) zapisana je godina 1435, kada je počelo pisanje misala. Moguće da je taj dio na nepoznatom mjestu pisao pisar Petar, koji je ostavio svoje ime u *memento vivorum* u kanonu mise *pomeni ke hoče žive* *Ĉ* i tako *p(e)tra pis'ca* (167a). Međutim, prije kanona mise na kraju temporala (161b) zapisana je bilješka u kojoj stoji *to pisa popb marko popu blažu v' obrovi ... a pisah te kvaterni stoe u luci u s(ve)tago luke na letb g(ospod) nihb .1441*. pa ako se *to i te kvaterni* odnosi na tekst misala,¹⁹ onda je moguće misal (ili jedan dio misala) pisao neki pop Marko pri crkvi sv. Luke u istoimenom srednjovjekovnom selu negdje (u zaleđu Zadra? u Lici?) na području onodobne Ninske biskupije 1441. godine. Treća datacija pisanja nalazi se u tekstu misala unutar rubrike koja donosi srednjovjekovnu kronologiju univerzuma a zapisana je netom prije pashalne tabele i kalendara. Tu se pak navodi da u trenutku pisanja teče 1449. godina (*h(rvsto)vih' že l(è)tb .1449.to l(è)to kada se to pisa* 202a). Pashalna pak tabela upućuje na 1440. godinu (Pantelić 2013, 591). Nakon kalendara slijedi komunal i sanktoral, zatim bilješka popa Blaža Bobinca o prodaji misala

¹⁸ U literaturi se uglavnom ponavlja ono što je površno o njemu naveo I. Milčetić početkom 20. stoljeća (Milčetić 1911, 29-31).

¹⁹ Druga je mogućnost da se navedeno odnosi na tekst bilješke, a ne na tekst misala.

iz 1449. godine, pisana kao da je riječ o rubrici u misalu (282cd), a nakon toga slijedi obred krštenja kojim misal završava. Bilješka popa Blaža i obred krštenja pisani su međusobno vrlo sličnom i kaligrafski izvedenom ustavnom liturgijskom glagoljicom, što otvara pitanja je li jedan dio misala pisao i sam pop Blaž i zatim, ako je pop Blaž umio sam lijepo pisati, zašto je uopće i je li uopće angažirao druge pisce za izradu misala. Za našu je temu bitno da je obred vjenčanja pisao, čini se, isti pisar koji je zabilježio 1449. godinu kao godinu pisanja, no ostaje nepoznato na kojem je mjestu to bilo pisano i kada je taj dio dospio u misal.

Nekoliko zapisa kroničarskog tipa (Japundžić 1995, 105–107) donekle osvjetljava sudbinu MVat₈. Pop Blaž Bobinac, koji je 1441. godine bio kapelan u crkvi sv. Jurja u Obrovcu (161b), prodao je misal 1449. godine (u vrijeme dok je kao biskupski vikar Ninske biskupije stanovao u Gospiću) knezu Dujmu Petričeviću, tj. crkvi sv. Marije u selu Drenovac nedaleko od Kukljića u Lici (282v). Krajem 15. stoljeća misal je, čini se, u Senju.²⁰ Neki Ivan iz Dobrinja na Krku ostavio je tijekom 1495. i 1496. godine više zapisa (1v, 2r, 288r) kao *žakanb* nekog senjskog kanonika popa Ilije. Misal je zatim, ne zna se kada, dospio u Dobrinj. Najraniji zapis koji se može povezati s Dobrinjem ostavio je pop Ivan Mavrović, župnik u Dobrinju 1548. godine (49v), a najkasniji pop Ivan Gržetić 1609. godine (286d). Oko 1627. godine misal je iz Dobrinja pribavio zadarski nadbiskup Garzadori te ga je poslao Kongregaciji za širenje vjere u Vatikan (Štefanić 1952, 49, 51–52). Danas se čuva u Biblioteca apostolica Vaticana (BAV) u Vatikanu pod signaturom *Borg. ill. 8*.

Vjenčanje u MVat₈ (200c–201d) dolazi pod naslovom *Čimb bl(a)goslo(v)i ti prstenv* kao i kod BrOxf i na početku je vrlo slično obredima u MBerl, MHrv, BrOxf, MRoč i MNew. Počinje obredom pred crkvenim vratima. Nakon pitanja o rodu i slobodnom statusu slijedi plemićko pitanje za privolu na koju mladoženja kao u MRoč odgovara riječju *Lúblú*, ali se ne navodi izrijekom pitanje mladenki po kojem ona muža izabire za gospodara kao u MBerl, MHrv i MRoč. Nakon prisege na misal (*na knjigab*) slijedi uvođenje u crkvu štolom i škropljenje mladenaca uz pozivnu antifonu *Vnidita v domv b(o)ži*. Slijedi misa Presvetog Trojstva s čitanjima i euhološkim obrascima kao u MVat₄ i BrOxf. Nakon mise nastavlja se blagoslovom i škropljenjem prstena kako je u MBerl, ali bez kađenja i uvodnog Očenaša. Predaja prstena odvija se tako da muž stavi ženi prsten na ruku uz Ps 127 (128). Slijede četiri molitve blagoslova para između kojih je umetnuta (prije posljednje) molitva blagoslova bračne ložnice (*črtoga*) i time obred završava.

²⁰ Kako je misal dospio u Senj, teško je reći.

2.11. Drugi oxfordski misal (MOxf₂)

Za *Drugi oxfordski misal* ne zna se pouzdano kada je i gdje napisan, tko ga je pisao niti gdje je i koliko dugo bio u upotrebi. M. Pantelić je na temelju pashalne tabele i kalendara datirala rukopis u 1455. ili 1456. godinu (Pantelić 2013, 595). Tekstološkim je istraživanjima utvrđeno da pripada onim rukopisima koji se nalaze između sjeverne i južne skupine hrvatskoglagoljičnih kodeksa (Pantelić 2013, 367; Šimić 2000, 107-108), a to znači da ga se postankom vjerojatno može lokalizirati na senjsko ili vinodolsko područje. Rukopis je u oxfordsku Bodleian Library (BL) u kojoj se čuva pod signaturom *MS Canon. liturg. 349* dospio 1817. otkupom Canonicijeve zbirke (Tadin 1953, 151).

Vjenčanje u MOxf₂ (150a–d) dolazi pod naslovom *Misa za blagoslov prstena (M(i)sa bl(agoslovi)ti prst(e)nb)* i slavi se u crkvi misom Presvetog Trojstva. Poslije mise slijedi blagoslov prstena: nakon uvodnih zaziva kao u MNov, no prsten se blagoslivlja samo jednom molitvom *S(ve)ti tvorče i hranitelū (Creator et conservator)* s dodatkom *kao što obavlja*. Nakon blagoslova prstena slijedi privola. Najprije pitanje o rodu, a zatim o slobodnom statusu, ali pod prisegom (*pod r(ot)u*). Nakon pitanja o rodu i slobodnom statusu, svećenik upućuje pitanje mladoženji voli li, tj. izabire li, prisutnu djevojku sebi za ženu i druga (*za ženu i z(a) dr(u)ga sebē*). Odgovor se ne navodi, kao ni pitanje upućeno mladenki. Svećenik zatim poškropi i pokadi, ne samo prsten nego i mladence. Rubriku koja slijedi *tērai plače* nije lako protumačiti. S obzirom na to da se navodi između škropljenja/kadžanja prstena i predaje prstena mladenki, možda se odnosi na razmjenu darova (miraza). Slijedi čin predaje prstena praćen Ps 127 (128), u kojem se prsten stavlja na prstenjak (*na lihi prstb*) mladenke. Ne kaže se tko to čini, a prema načinu izražavanja u rubrici čini se da to čini svećenik. Neobično je da se mladenki na prst stavlja *ženin prsten*, iako u čitavu obredu vjenčanja dotad, a ni kasnije nigdje nema naznaka postojanja dvaju prstena. Slijede tri kratke molitve blagoslova para i blagoslov bračne ložnice (*črtoga*). Vjenčanje završava otpustom, odnosno kratkim blagoslovom za otpust, i poljupcem koji – različito od ostalih obreda koji imaju tu gestu – svećenik daje mladenki, a zatim ona mladoženji.

2.12. Prvi vrbnički misal (MVb₁)

Pisao ga je, kako sam ističe nakon votivnih misa i prije sanktorala (200d), pop Tomas senjski arhidakon i vikar 1456. godine. Misal se vjerojatno upotrebljavao u Senju, a zatim je u 16. stoljeću dospio na otok Krk, u Vrbnik, ne zna se kada točno, ali svakako prije 1561. godine. Rukopis se danas čuva u Župnom uredu u Vrbniku (Štefanić 1960, 343-349).

Vjenčanje u MVb_1 (255b–256b) pod naslovom *M(o)lit(a)vъ bl(agoslo)vi-ti pr'stenъ* donosi obred kakav je u $MNov$, ali u nešto dužem obliku. Kao i u $MNov$, obred počinje uvodnim zazivima, slijede četiri molitve blagoslova prstena, zatim privola praćena prisegom i Ps 127 (128), predaja prstena mladenki redosljedom svećenik, mladoženja, mladenka i tri molitve blagoslova para. No, umjesto da upućuje na evanđelje na misi kao $MNov$, obred u MVb_1 odmah donosi odgovarajući tekst Mt 19,3-11, a nakon evanđelja svećenik škropi vodom vjenčani par i sve prisutne uz odgovarajuće psalamske stihove (Ps 50,9; Ps 50,3; Ps 279) i molitvu blagoslova doma *Us'liši n(a)sъ m(o)l(imb) te g(ospod)i s(ve)ti o(tv)če (Exaudi nos domine sancte pater)* (Franz 1909, 128, 642).

2.13. Drugi vrbnički misal (MVb_2)

Drugi vrbnički misal se prema tabeli pomičnih blagdana, koja počinje godinom 1463., obično datira u 1462. godinu. O mjestu nastanka i ranoj upotrebi nema pouzdanih podataka (Pantelić 2013, 698). U Vrbniku na Krku, gdje se i danas čuva u Župnom uredu, je pouzdano od prvih desetljeća 16. stoljeća. Najraniji zapis kroničarskog tipa koji ga smješta u Vrbnik je iz 1532. godine (281d). Zbog isticanja kulta sv. Ivana Krstitelja, zaštitnika te župe, pretpostavlja se da je rukopis i nastao u Vrbniku (Štefanić 1960, 352-353). Misal je iluminirao venecijanski sitnoslikar poznat pod nazivom Maestro di Pico vjerojatno u Veneciji kasnih 70-ih ili ranih 80-ih godina 15. stoljeća. To upućuje na mogućnost da je rukopis nastao nešto kasnije nego se obično uzima, ali i na to da je riječ o misalu rađenom za ili po narudžbi nekog velikaša, moguće posljednjeg krčkog kneza Ivana VII. Frankopana (Ferenčak 2013).

Vjenčanje u MVb_2 (269d–271d) dolazi pod naslovom *Ženidbena misa (m(i)sa ot matr' moniê)*. Slavi se u crkvi misom Presvetog Trojstva. Nakon mise slijedi blagoslov prstena jednom molitvom *S(vê)tu tvor'če i hranitelû (Creator et conservator)* s dodatkom *kao što obavlja*. Nakon blagoslova svećenik škropi i kadi prsten, a mladoženja ga stavlja mladenki na ruku. Slijedi poljubac koji se odvija tako da mladoženja ljubi misal (*celovъ v' knige*), a zatim mladenku. Slijede četiri molitve blagoslova para i time obred završava.

Premda strukturom odgovara drugim glagoljaškim vjenčanjima, važno je primijetiti da u MVb_2 posve izostaje privola, koja je na određeni način bila prisutna u drugim obredima. Također, obred je jedinstven u pogledu izbora nekih svojih sastavnih dijelova. Naprimjer, za molitvu *nad primosima* nudi se izbor dviju molitava od kojih se prvu susreće ranije u $MVat_4$ BrOxf i $MVat_8$ (i $MBer_2$ RitAc CKlim), dok je druga vlastita ženidbi, a spominje svadbu u Kani

i događaje iz apokrifnog apostolata sv. Tome apostola u Indiji, što je jedinstveno u posvjedočenoj glagoljaškoj tradiciji vjenčanja. Molitvi ne nalazimo odgovarajućeg predloška, no moguće da je riječ o izvornoj galikanskoj ženidbenoj liturgiji (Ritzer 1981, 206-209). Treba spomenuti i to da MVb₂ jedini za čitanje iz poslanice na misi naizgled uzima Ef 5,22-31, koji je dio bizantske ženidbene tradicije i rijetko se susreće na Zapadu prije misala pape Pija V. iz 16. stoljeća (Ritzer 1981, 187). Zapravo se ne donosi odgovarajući odlomak iz Ef 5, nego tekst koji djeluje kao homilija na taj odlomak te uključuje pouke poput *ako hoćete ispuniti zapovijed Kristovu i obdržati zakon trebate ljubiti žene i ne srditi se na njih*, čega nema u Pavlovoj poslanici. Početak ovoga teksta koji blisko, ali ne posve vjerno, odražava Ef 5,22-24 ušao je u obrede u drugim starijim rukopisima koji ga u čitanju te poslanice kombiniraju s odgovarajućim odlomcima iz 1 Kor (MVat₄ BrOxf MVat₈ MBerl MRoč MOxf₂), tako da poslanica u MVb₂ zapravo predstavlja izvorni i najstariji tekst.

2.14. Drugi beramski misal (MBer₂)

Rukopis ne sadrži nikakve naknadne zapise pa je teško bilo što pouzdano reći o tome kada je napisan i gdje se upotrebljavao. Prema paleografskim i jezičnim osobinama datira se u 15. stoljeće, s tim da je evidentno mlađi od MBer₁ (Milčetić 1911, 29). S potonjim je misalom dijelio kasniju sudbinu, tj. u Bermu se dokumentirano nalazio od 1745. godine (Galović i Orbančić 2023, 400-401). Moguće je da je u Bermu od početka, a moguće je i da je naknadno odnekud donesen. Tekstološka istraživanja uglavnom ga ubrajaju u sjevernu krčko-istarsku skupinu (Pantelić 2013, 365; Šimić 2000, 116; Reinhart 2001, 182) pa ga se vrlo općenito i uz određen oprez može odrediti kao istarski. U tekstu tzv. *Pohvale mudrosti* (Bar 3,9-38) rukopis pokazuje pripadnost južnoj skupini hrvatskoglagoljičnih spomenika (Badurina Stipčević 2018, 36). Danas se čuva u Narodnoj in univerzitetnoj knjižnici (NUK) u Ljubljani pod signaturom Ms 164.

Vjenčanje u MBer₂ (192b–193a) dolazi pod naslovom *M(o)l(i)tva bl(agoslovi)ti prstenb* kojemu se dodaje *po zakonu r(i)mske cr(ê)kvê*, čime se naglašava da je riječ o rimskom obredu. Vjenčanje se slavi u crkvi misom Presvetog Trojstva koja odgovara onoj u MVat₄. Prije mise mladenci polažu prisegu da nisu rodno ni kumski povezani. To je jedini glagoljaški obred koji u smislu zapreke za ženidbu pita mladence jesu li međusobno kumovi (*botri*). Nakon mise slijedi obred vjenčanja koji počinje privolom, odnosno pitanjem mladencima ljube li se bez prisile. Pitanje koje traži slobodnu privolu također je nov i jedinstven dodatak među glagoljaškim vjenčanjima. Nakon vrlo kratkog uvoda

G(ospod) b s v(ami) slijede četiri molitve blagoslova prstena kao u MNov, jedino se posljednja *Tvor'če saz'dat(e)lû* (*Creator et conservator*) moli nakon predaje prstena. Blagoslivljaju se dva prstena, a to se očituje i u gramatičkoj množini/dvojini u molitvama i u gesti stavljanja prstena na ruku koju mladoženja i mladenka čine međusobno i naizmjenice. Svećenik zatim udjeljuje mladencima poljubac (oboma, bez hijerarhijskog slijeda svećenik, muškarac, žena) i slijedi, kako je rečeno, glavna molitva blagoslova prstena koja zaziva silazak Duha Svetog na prsten. Obred nastavlja trima kratkim molitvama blagoslova para i završava blagoslovom bračne ložnice (*črtoga*). Obred u MBer₂ jedini ima sustavno provedene progresivne elemente koji ravnopravno pristupaju mladencima.

2.15. *Metropolitanski misal (MMet)*

Metropolitanski misal je priručni misal-ritual malog formata čija je osnovna namjena da bude lako prenosiv i primjenjiv na širem području. Njegov veći dio (23r–62v) pisao je neki pop Matij, koji je ostavio svoje ime u *memento vivorum: tu pomeni imenuê živie ke hočešb i domina matiê ki to pisa* (25b). Nema podataka kada je i gdje pop Matij pisao rukopis. Obično ga se vrlo općenito, još od vremena I. Milčetića (1911, 7-9), datira u 15. stoljeće. Kao što nisu poznati preciznije vrijeme i mjesto postanja, tako nije poznata ni rana sudbina misala-rituala. Od posljednje četvrtine 16. stoljeća pa do 1680. godine vjerojatno se nalazio u Vrbniku na Krku. Zapise kroničarskog tipa ostavili su neki *žakan* Ivan Vitezić 1575. godine (32v i 60r) i izvjesni Tomić Vitezić 1587. godine (31v), po prezimenu zacijelo Vrbničani. Kodeks je 1680. vjerojatno dospio u Grižane (Vinodol). Nepoznati *plovan varbanski*, tj. vrbnički župnik darovao ga je 1680. godine popu Andriju Benkoviću. O tome je sam pop Andrij ostavio zapis na glagoljici (55v) i latinici (56r). Čini se da je riječ o Andriju Benkoviću, kanoniku u Grižanima. On je ostavio više latiničnih zapisa na glagoljičnom rukopisu poznatom kao *Disipul B* (Zagreb, HAZU, VIII 126) između 1668. i 1675. godine (Štefanić 1970, 229-230). Kako je i kada rukopis dospio u Metropolitansku knjižnicu u Zagrebu, gdje se danas čuva pod signaturom MS 180, nije poznato.

Vjenčanje u MMet (58d–61a) dolazi pod naslovom *Misa ot matr(i)moniê*. MMet i MVb₂ jedina su dva rukopisa koja u naslovu vjenčanja ne spominju prsten. Vjenčanje se slavi u crkvi misom Presvetog Trojstva. Nakon mise prsten se blagoslivlja jednom molitvom *S(ve)ti tvorče i hranitelû* (*Creator et conservator*) s dodatkom *kao što obavija*. Slijedi škropljenje i kađenje prstena te stavljanje

prstena mladenki na ruku slijedom svećenik, mladoženja, mladenka, praćeno Ps 127 (128). Obred nastavlja četirima molitvama blagoslova para i poljupcem koji se odvija istim slijedom kao i predaja prstena. Nakon cjelova dolazi molitva koja nije vlastita ženidbi i koju u MVb₂ nalazimo kao *popričesnu*, a zatim blagoslov bračne ložnice (*črtoga*), koji često dolazi pri kraju glagoljaških obreda vjenčanja, ali ovdje pod posebnim naslovom *Blagoslov kuće ili lađe (blagoslove) nie hrama ili korabla*). Međutim blagoslovom bračne ložnice obred ne završava, nego – kao da tek počinje – slijedi privola pred vratima crkve. Nakon pitanja o rodu i slobodnom statusu, svećenik pita mladoženju i mladenku ljubi li prisutnu djevojku/prisutnog mladića te ih nakon prisege uvodi štolom u crkvu uz poziv *V'nidita v d(o)mь b(o)ži*.

2.16. Akademijin krnji ritual (RitAc)

To je oskudan i nepotpun rukopis malog formata o kojem se ništa pouzdano ne zna, pa čak ni to kada je i kako dospio u Akademiju u Zagrebu, gdje se danas čuva u Arhivu HAZU pod signaturom *Ia 60*. Sačuvani su samo listovi s ritualnim tekstovima i ne može se reći je li riječ o ostatku rituala ili možda putnog priručnika tipa *brevijar-misal-ritual*, no svakako je riječ o kodeksu malog formata namijenjenom za potencijalnu primjenu na nešto širem području. Na rukopisu nema naknadnih zapisa kroničarskog tipa pa se ne može reći gdje je i kada mogao nastati ni gdje se i koliko dugo upotrebljavao. Datacija je vrlo široka. V. Štefanić naime kaže: »Milčetić ga je datirao u početak XVI stoljeća, ali može ići i u XV stoljeće« (Štefanić 1969, 149). Isti autor ne pokušava lokalizirati kodeks, ali ističe opću sklonost ekavizmu i tragove vrlo starih liturgijskih obrazaca, pa bi ga se po tim karakteristikama vrlo široko moglo smjestiti na sjeverno, odnosno kvarnersko-istarsko glagoljaško područje.

Vjenčanje u RitAc (8r–10r), pod naslovom *Misa za blagoslov prstena (misa n(a) bl(agoslove)nie pr'stena)*, slavi se u crkvi misom Presvetog Trojstva. Nakon mise slijedi privola, kao u MHrv i MNew, u kojoj svećenik obvezuje mladenice *velikom prisegom (pod' veliku rotu)* da će jedno drugom biti vjerni do smrti, a zatim se prsten blagoslivlja na oltaru. Nakon kraćeg uvoda (Očenaš, *Gospodin s vama*) prsten se blagoslivlja jednom molitvom *S(ve)ti tvor'če hranitelû (Creator et conservator)* s dodatkom *kao što obavija*. Slijedi škropljenje (bez kađenja?) prstena i stavljanje na ruku (ne kaže se tko komu), praćeno Ps 127 (128). Slijede blagoslovne molitve. Najprije tri molitve blagoslova para, zatim blagoslov bračne ložnice (*črtoga*) i još dvije molitve blagoslova para, koje su zapravo izvorno jedna molitva podijeljena u dvije.

2.17. Ljubljanski brevijar-misal iz Kopitarove zbirke (CodKop)

Ljubljanski brevijar-misal još je jedan liturgijski priručnik malog formata namijenjen lakom prenošenju i upotrebi na širem području te sadrži dijelove brevijara, misala i rituala. Kodeks se danas čuva u Narodnoj in univerzitetnoj knjižnici (NUK) u Ljubljani pod signaturom *Cod. Kop. 22*. Prije nego je dospio u Ljubljanu jedno je vrijeme čini se čuvan u Dubrovniku u Isusovačkom kolegiju. Na prvom je listu naime dopisano *Res(identi)a Ragusina Soc(ietat)is Iesu*. Nema naknadnih zapisa kroničarskog tipa i nije bio sustavnije paleografski ni jezično istraživani pa se ništa pouzdano o njemu ne može reći. Vrlo široko datira ga se u 15. stoljeće. Sanktoremi kalendara i ikavica upućuju na šire zadarsko područje (Milčetić 1911, 85-86; Vajs 1948, 42-43).

Vjenčanje u CodKop (149b–151d) počinje misom. Misa se ne daje, nego se samo naslovu *Bl(agosto)viti prstenv* dodaje *po misi*. Ta naslovna rubrika nije nova, susreće se i u ranijim rukopisima koji imaju obred vjenčanja nakon mise, počevši već od MVat₄, tako da u CodKop pisar nije zapisao ništa od mise, nego samo obred usko vezan za ženidbu. Dakle, nakon mise slijedi uvodni Očenaš pa blagoslov prstena jednom molitvom *Tvorče vsêhv i hranitelû (Creator et conservator)* s dodatkom *kao što obavija*. Svećenik zatim škropi i kadi prsten i predaje ga mladencima. U rubrici koja potom opisuje gestu stavljanja prstena odjednom su dva prstena koje mladenci međusobno, mladoženja pa mladenka, stavljaju jedno drugom na ruku. Gestu predaje prstena prati Ps 127 (128). Slijede tri molitve blagoslova para i poljubac koji svećenik daje mladoženji, a on mladenki. Nakon poljupca, kao i u MRoč, donose se incipitom iste dvije molitve od kojih je druga blagoslov bračne ložnice (*črtoga*), ali je razlika u odnosu na MRoč u tome što ih MRoč sadrži ispisane cjelovito kao *popričesne* u misi, a u CodKop nisu prethodno ispisane (možda zato jer nema ispisane mise).

Slijedi naknadno djelomično brisana i stoga nečitka rubrika koja govori o tome u koja se vremena liturgijske godine ne može slaviti sklapanje ženidbe, a nakon nje pod naslovnom rubrikom *M(ol)itva bl(agosto)v(i)ti prstenv* tekst koji je očito novi obred vjenčanja jer počinje obredom pred vratima crkve, a završava blagoslovom bračne ložnice (*črtoga*). Pred vratima crkve odvija se privola. Nakon pitanja o rodu i slobodnom statusu svećenik pita mladoženju ljubi li tj. odabire li (*lûbiši li*) prisutnu *gospođicu* sebi za ženu. Privola je slobodna jer mladoženja ako hoće (*ako hoće*), odgovara *lûblû*. Slijedi pitanje mladenki, ali se ono ne navodi izrijekom. Privolu prati prisega na misal (*na knjigahv*), a potom svećenik uvodi mladence u crkvu štolom uz poziv *Vnidita v domv b(o)ži* i prije mise ih škropi. Tekst mise Presvetog Trojstva, kao i u MRoč, sadrži poduplane

molitve, iste one koje donosi MRoč, ali ne posve jednako raspoređene. *Zborna* je, naime, samo jedna, a ona koja se u MRoč navodi incipitom kao prva mogućnost zborne molitve ovdje se daje incipitom kao prefacija nakon molitvi *nad prinosima*. Čini se da je u oba slučaja riječ o istoj prefaciji Presvetog Trojstva (*Aeterne Deus qui cum Unigenito Filio tuo*), pa je ona u CodKop dakle na pravom mjestu. S obzirom na to da *popričesnom* molitvom misa i obred završavaju, nejasno je je li blagoslov bračne ložnice, koji kao i u MRoč dolazi nakon (prve) *popričesne*, zamišljen kao druga mogućnost ili je riječ o završnom blagoslovu u obredu. Vjerojatnijim se čini potonje.

2.18. Berčićev fragment misala II/56 (FgBerčić_{II/56})

Berčićev fragment misala II/56 je donji komad lista pergamene katalogiziran pod brojem 133 u drugom svesku zbirke glagoljičnih fragmenata Ivana Berčića pohranjene u Rosijskaja nacionalnaja biblioteka (RNB) u Sankt-Peterburgu. Široko se datira u 15. stoljeće. Nema podataka o tomu gdje se i koliko se dugo misal, čiji je fragment preostao, koristio. Berčić je fragment dobio od franjevac opservanata (OFM) u samostanu Navještenja Marijina na krčkom otočiću Košljunu 1861. godine (Vjalova 2000, 102-103).

Fragment FgBerčić_{II/56} na jednoj strani lista donosi samo dva kraća dijela obreda između kojih je lakuna od pola stupca pa se ne može govoriti o strukturi vjenčanja. Sačuvani tekst ukazuje jedino na to da ona nije podudarna nijednoj od onih u cjelovito sačuvanim obredima. Stoga je moguće ukazati samo na neke elemente. Obred je uključivao više molitvi (četiri?) blagoslova prstena, nakon kojih slijedi stavljanje prstena na ruku, a završavao je vjerojatno trima molitvama blagoslova para nakon kojih slijedi škropljenje i kađenje i čin poljupca u kojem – kao još jedino u MVb₂, ali ondje prije blagoslova para – mlađoženja ljubi misal (*knige*), a zatim mladenku.

2.19. Klimantovićev obrednik br. II (RitKlim₂)

Klimantovićev obrednik br. II pisao je, kako se doznaje iz zapisa u samom rukopisu (71b), trećoredac glagoljaš fra Šimun Klimantović 1514. godine u Glavotoku na Krku. Danas se čuva u Berčićevoj zbirci u Rosijskaja nacionalnaja biblioteka (RNB) u Sankt-Peterburgu pod signaturom *Berč. 1*. Berčić je rukopis dobio 1868. godine u selu Sali na Dugom otoku. Prije toga bio je u posjedu župne crkve u Salima, a onamo je vjerojatno dospio iz trećoredačkog samostana sv. Mihaela u susjednom Zaglavu (Berčić 1881, 163-164). Kada je i kako dospio iz

Glavotoka u Zaglav, jesu li se, koliko dugo i gdje franjevci trećoreci glagoljaši njime služili, nije poznato.

Vjenčanje u RitKlim₂ (27r–29r) dolazi pod naslovom *Misa odb prstena* i kasnijom podnaslovnom rubrikom *Činъ bl(agoslo)viti prstěny po misi*, odnosno pod zaglavljima na odgovarajućim stranicama rukopisa koji glase *misa pr'stena* i *bl(agoslo)vъ pr'stena*. Vjenčanje se slavi u crkvi misom Presvetog Trojstva. Nakon mise dolazi privola. Ona uključuje pitanja o rodu i slobodnom statusu i pitanje mladoženji voliš li, tj. izabireš li (*lûbiši li*) prisutnu djevojku za ženu na koje mladoženja odgovara *lûbimъ*. Rubrika upućuje da se isto pitanje postavi i mladenki. Privola se zatim potkrepljuje prisegom na misal (*na k'nigahъ*). Nakon kratkog uvodnog zaziva *pomočъ n(a)ša* (*Adiutorium nostrum*), koji ovdje prvi put susrećemo kao uvodni zaziv, slijedi blagoslov prstena jednom molitvom *Tvorče vsêhъ i hranitelû* (*Creator et conservator*) s dodatkom *kao što obavlja*. Nakon blagoslova prstena odmah slijede tri molitve blagoslova para te zatim *popričesna* molitva i blagoslov ložnice (*črtoga*). Izbor je molitvi kao u MRoč. Tek nakon svih molitvi slijedi škropljenje i kađenje prstena, koji svećenik zatim daje mladoženji, a on ga stavlja mladenki na prst uz Ps 127 (128) tako da je gesta predaje prstena odvojena od posvete prstena.

3. Glagoljaško vjenčanje u svjetlu sačuvanih rukopisa

Pregled strukture obreda vjenčanja u hrvatskoglagoļičnim rukopisima pisanima hrvatskim crkvenoslavenskim jezikom pokazuje bogatstvo obrednih izričaja kroz riječi i geste, koji, premda se često ponavljaju i unatoč tomu što se ponavljaju u različitim obredima, svojim odabirom i rasporedom rezultiraju neujednačenošću obreda tako da ne postoje dva posve ista obreda vjenčanja, iako su neki vrlo slični u cjelini ili u nekim dijelovima. Neujednačenost načina na koje se odvijalo ili moglo odvijati glagoljaško vjenčanje osobito je zanimljiva iz perspektive da je svećenik u nekim župama – za koje možemo utvrditi istodobnu prisutnost više liturgijskih knjiga koje sadrže obred vjenčanja kao što su Vrbnik na Krku (MVb₁, MVb₂, MMe₁) ili Roč u Istri (MNov, MRoč) – imao na raspolaganju više načina za slavljenje crkvenog vjenčanja.

Obredi vjenčanja i njihova neujednačenost (u međusobnoj povezanosti) osobina su u prvom redu rukopisa. Do neujednačenosti je došlo istodobnom upotrebom više izvora prilikom pisanja novog rukopisa. Miješanju izvora zasigurno su pridonijeli promjena vlasništva rukopisa i njihovo posljedično premještanje čak i u geografski udaljenija mjesta, što je moguće pratiti kod nekih kodeksa. Upotreba više izvora i eklektizam kod pisanja novog rukopisa, od-

nosno horizontalna transmisija tekstova, osobina je hrvatske crkvenoslaven-ske pisarske tradicije općenito (Šimić i Vela 2021), a ona kod obreda vjenčanja – gdje je očito, zbog manje restriktivnosti Crkve i neinzistiranja na unifikaciji, postojalo izvorno bogatstvo i raznolikost obreda – u većoj mjeri dolazi do izražaja i rezultira većom neujednačenošću sačuvanih potvrda. Upotreba više izvora u nekima od sačuvanih obreda vjenčanja očitija je nego kod drugih. Sjevernodalmatinski CodKop sadrži obred vjenčanja nakon mise, a zatim iz drugog izvora dodaje novi obred koji se odvija pred crkvenim vratima te nakon njega slijedi misa, dok vrbnički MMet nakon završenog vjenčanja u crkvi dodaje iz drugog izvora obred pred crkvenim vratima i uvođenje u crkvu. Neki misali (istarski MBer₂, srednjodalmatinski MHrv, zadarski MNew), koji imaju privolu (pred vratima crkve) prije mise donose novu privolu u crkvi nakon mise kao posljedicu kombiniranja različitih izvora. Čak ni rukopisi proizašli iz radionice istog pisara Bartola Krbavca ne pokazuju ujednačenost. U istarskom MRoč Bartol ponavlja obred kakav je u njegovom južnokrbavsko-zadarskom trećoredskom MBer_l, ali iz drugog izvora uzima dodatne euhološke obrasce na misi i molitve blagoslova para nakon predaje prstenja. U svojem drugom istarskom MBer₁ Bartol se priklanja lokalnoj tradiciji, no dodaje joj dijelove iz MBer_l u privoli prije mise (koju smješta u crkvu) i u misi. Zadarsko-krbavski BrOxf uvelike je obredom vjenčanja sličan južnokrbavsko-zadarskom trećoret-skom MBer_l i srednjodalmatinskom MHrv, ali se u misi priklanja omišaljskom MVat₄. I obredi u drugim misalima mogli bi se pokazati kao produkt međusobnog križanja različitih obreda, ovisno o tomu koliko bi se išlo u pojediniosti. Primjerice, samo na temelju čitanja poslanice u misi, rukopisi se mogu grupirati na sljedeći način: 1) MVat₄, BrOxf, MVat₈, MOxf₂, MBer₂ i RitKlim₂; 2) PsPar i RitAc i 3) MBer_l, MRoč i CodKop 4) MHrv i MNew.²¹ U većini rukopisa čitanje u poslanici osuđuje preljub, dok rukopisi koji sadrže Ef 5 naglašavaju kako je muškarac *glava žene*. Molitvu *Tvorče i sazdatelju* bez dodataka imaju MNov, MHrv, BrOxf, MNew, MVb₁ i MBer₂, s dodatkom *kao što obavlja* imaju PsPar, MBer_l, MRoč, MVat₈, MOxf₂, MVb₂, MMet, RitAc, CodKop, FgBerčić_{11/56} i RitKlim₂, a s dodatkom *koja god zaručena* imaju MVat₄ i MBer₁.

Zadarsko-istarski MNov i senjsko-vrbnički MVb₁ sadrže slavlje sklapanja ženidbe koje se ne odvija u crkvi, nego u domu mladenaca. Kršćanska se, naime, ženidba u počecima sklappala kod kuće mladenaca, a s vremenom, osobito u drugom tisućljeću, dolazi do postupnog približavanja crkvi kao mjestu slavlja sklapanja ženidbe, najprije pred vratima crkve, a zatim i u crkvi. Skla-

²¹ S tim da je tekst MVb₂ u osnovi svih rukopisa skupine 1 i 3.

panje ženidbe kod kuće međutim nije bilo zabranjeno na Zapadu sve do dekreta *Tametsi* Tridentuskog koncila (Pažin 2018, 208-211). Da je kuća, a ne crkva mjesto obreda MNov pokazuje djelomično, dok to više dolazi do izražaja u njemu sličnom, no gotovo devedeset godina mlađem MVb₁. Obrasci primjereni situaciji u kojoj svećenik sklapa kršćansku ženidbu (već vjenčanih) mladenaca udjeljujući im blagoslov kod njihove kuće u MNov su: uvodni zazivi na početku obreda prije blagoslova prstena, prisega mladenaca da će, ne voljeti se, nego obdržavati vjeru Crkve i uputa da se na misi uzme odlomak Matejeva evanđelja o nerazrješivosti ženidbe. Mjesto sklapanja ženidbe koje se naslućuje u MNov postaje jasnije iz perspektive vjenčanja u MVb₁ u kojem svećenik odmah ima navještaj evanđelja, blagoslov doma i škropljenje svih prisutnih u samoj kući. Euhološki obrasci kojih je u tim rukopisima čak sedam (odnosno osam), četiri za blagoslov prstena i tri za blagoslov para, ne predstavljaju dakako izvorni oblik slavlja sklapanja ženidbe kod kuće, nego su vjerojatno akumulacija postojećih i prethodnih euhologija iz drugih obreda. U tom kontekstu osobito je zanimljiva molitva koja prsten blagoslivlja općom molitvom kao bilo koju tvar (*sazdanie*), a u obrede vjenčanja možda je ušla u potrebi da se, u nedostatku primjerenijih molitvi, nekako blagoslovi zaručnički ili vjenčani prsten, odnosno miraz (*arrha*). Jednako tako, međusobno prožimanje obreda u MNov i MVb₁ s drugim obredima vidljivo je kod rukopisa u kojima se obredu blagoslova prstena i mladenaca pristupa uvodnim zazivima, iako je u njima uvod u slavlje bio na početku mise. Takvi su npr. srednjodalmatinski MHrv, zadarski MNew, zadarsko-krbavski BrOxf, senjsko-vinodolski MOxf₂ ili kvarnersko-istarski RitAc.

Pomalo iznenađuje oskudnost obrednog slavlja kod nekih liturgijskih kodeksa sjevernoga glagoljaškog područja Kvarnera i Istre. Obred u omišaljskom MVat₄, koji se sastoji jedino od mise Presvetog Trojstva (bez euholoških obrazaca vlastitih vjenčanju), molitve blagoslova prstena, koja također nije vlastita vjenčanju, i završnog upita mladencima vole li se kao jednostavnog i nedotjeranog izraza privole, ali jedinog elementa za koji se, uz odabir misnih čitanja, može sa sigurnošću reći da pripada vjenčanju, na prvi pogled djeluje kao da je pisar nešto izostavio u pisanju. Ako, međutim, uzmemo da u istarskom MBer₁ Bartola Krbavca – ogolimo li ga od Bartolovih južnih elemenata kakvi su u MBer₁ – ostaje gotovo ista siromašna forma, odnosno da Bartol u istarskom MRoč donosi zapravo južni razvijeni obred vjenčanja, onda je možda situacija kakvu zatječemo u MVat₄ odraz nerazvijenosti obredne forme vjenčanja u crkvi na nekim dijelovima sjevernoga glagoljaškog prostora. Moguće je, dakle, da se u Bartolovo vrijeme, tj. početkom 15. stoljeća na dijelu glagoljaškog Kvar-

nera i Istre vjenčanja još uvijek velikim dijelom slave kod kuće blagoslovom mladenaca, pa je forma obreda koji bi bio namijenjen za slavlje u crkvi još uvijek nerazvijena. Riječ je zaista samo o mogućnosti jer za jasniju sliku nedostaje veći broj sačuvanih (dovoljno ranih)²² obreda koji se mogu sigurnije ubicirati na sjever glagoljaškog područja.

Vjenčanje pred vratima crkve dobro je posvjedočeno, osobito u južnim obredima MBERL MHrv, BrOxf, MRoč, MNew i CodKop. Ono, međutim, ni u jednom od rukopisa ne pokazuje samostalnost, nego je uklopljeno u već razvijenu formu vjenčanja u crkvi u kojem svi euhološki obrasci dolaze nakon mise. Zanimljivo je, međutim, čuvanje vrlo rječite geste uvođenja mladenaca u crkvu što čini svećenik štolom kao povodcem kojom svećenik u crkvu kao da ne uvodi jedino mladence nego i samo slavlje sklapanja ženidbe.

Rijetki su elementi vjenčanja koji su zajednički svim sačuvanim obredima u rukopisima. Zapravo, svim je glagoljaškim vjenčanjima sačuvanim u rukopisima zajednički jedino odlomak Matejeva evanđelja (Mt 19,3-11), koji govori o nerazrješivosti ženidbe. Drugo što objedinjuje sve rukopise, osim MNov i MVb₁ iz razumljivih gore spomenutih razloga, je misa Presvetog Trojstva kao izbor mise u slavlju.²³

Nadalje, od svih potvrda obreda u rukopisima jedino vrbnički MVb₂ i MMet ne dolaze pod naslovom *blagoslov prstena*.²⁴ To govori da su glagoljaši vjenčanje promatrali ponajprije kao obred u kojem se blagoslivlja vjenčani prsten. Ujedno, naslovom koji apostrofira blagoslov prstena kod vjenčanja glagoljaške su liturgijske knjige posebne u zapadnoj tradiciji, u kojoj je u naslovima naglasak na mladencima (npr. *ordo nubentium, ad sponsas velandas, ad sponsas benedicendas, benedictio super sponsum et sponsam, pro sponso et sponsa*).

Također, prisega je dominantno prisutna u vjenčanjima unutar glagoljaških rukopisa. Imaju je svi osim srednjodalmatinskog PsPar, Bartolova istarskog MRoč i vrbničkog MVb₂, kojem nedostaje i privola. Prisega je najčešće označena imenicom *rota* ili glagolom *rotiti*, koji također glagoljašima postaju sinonim za vjenčanje. Pokazuje to izrazi poput *imèi popb rotiti únaka i dèvicu*.²⁵

²² Za RitAc, ako je zaista kvarnersko-istarski, već se ne može isključiti utjecaj Bartolovih istarskih kodeksa i mogućih drugih južnih rukopisa.

²³ Misa Presvetog Trojstva prisutna je u latinskim obredima vjenčanja od 11. stoljeća (Ritzer 1981, 191).

²⁴ No i oni blagoslov prstena navode u podnaslovu kad se nakon mise pristupa obredu sklapanja ženidbe.

²⁵ Kasniji naslov (17. st.) jedne glagoljaške matice vjenčanih sa srednjodalmatinskog područja *od matrimonia ili rote* (Kovačić 2025, 66) pokazuje da je *rota* sinonim za *matrimonij*, tj. vjenčanje.

Od zapreka za sklapanje ženidbe većina obreda ispituje postoji li zapreka roda, odnosno krvnog srodstva (MNov, PsPar, MBerl, MHrv, BrOxf, MRoč, MBer₁, MNew, MVat₈, MOxf₂, MVb₁, MBer₂, MMet, CodKop i RitKlim₂), a jedino MBer₂ ispituje i zapreku kumstva, odnosno duhovnog srodstva. Obredi u rukopisima MBerl, MHrv, BrOxf, MRoč, MVat₈, MOxf₂, CodKop i RitKlim₂ pitanju krvnog srodstva pridodaju i pitanje o slobodnom statusu, odnosno traži se da mladenci nisu već crkveno vjenčani s drugom osobom. U većini obreda privola se temelji na ljubavi i izabranju (MVat₄, PsPar, MBerl, MHrv, BrOxf, MRoč, MNew, MVat₈, MOxf₂, MBer₂, MMet, CodKop i RitKlim₂), a MBer₂ i CodKop jedini izričito traže slobodnu privolu. Obredi u rukopisima MNov i MVb₁ namijenjeni slavlju vjenčanja kod kuće traže od mladenaca obdržavanje vjerskih propisa te nema spomena ljubavi i izabranja, a MVb₂ uopće ne sadrži privolu kao dio obreda. Rukopisi MHrv, MNew i RitAc naglašavaju neraskidivost ženidbe preko *velike prisege (pod veliku rotu)* na vjernost do smrti. Nejasan je status MBer₁ po pitanju privole, jer obred sadrži prisegu, ali nije jasno na što točno mladenci prisežu.

Ostali su elementi vjenčanja u manjoj mjeri prisutni u većem broju rukopisa. Psalam 127 (128) moli se (ili pjeva) uz čin predaje prstena u vjenčanjima posvjedočenima u 13 rukopisa (MNov, PsPar, MBerl, MHrv, BrOxf, MNew, MVat₈, MOxf₂, MVb₁, MMet, RitAc, CodKop i RitKlim₂), a izostavljaju ga uglavnom sjeverni rukopisi (MVat₄, MRoč, MBer₁, MVb₂ i MBer₂). Poljubac je dio obreda u devet rukopisa. U PsPar, MRoč, MOxf₂, MMet, CodKop i FgBerčić_{11/56} poljubac se udjeljuje na kraju obreda, a MBerl, MVb₂ i MBer₂ nakon predaje prstena u sredini obreda. U MVb₂ i FgBerčić_{11/56} mladoženja ljubi misal a zatim mladenku. Molitva za blagoslov bračne ložnice (*črtoga*), koja se pojavljuje u deset rukopisa (PsPar, MBerl, MRoč, MVat₈, MOxf₂, MBer₂, MMet, RitAc, CodKop, RitKlim₂), a najranije je posvjedočena u srednjodalmatinskom PsPar. Ona je, međutim, u glagoljaškom obredu izgledno već odvojena od svojeg izvornog konteksta, tj. doma mladenaca, tako da ju se ponekad pogrešno uzima kao po pričesnu molitvu u misi (MRoč) ili preimenuje u molitvu za blagoslov kuće ili lađe (MMet). Vjerojatno je do glagoljaških obreda došla posredno preko rimske tradicije. Molitvu koja je vjerojatno izvorno bila upotrebljavana u domu mladenaca sadrži jedino MVb₁.

U nekim gestama i riječima moguće je prepoznati izvornu bizantsku tradiciju, no ne treba isključiti mogućnost da je ona došla posredno preko talijanskih latinskih rukopisa. Srednjodalmatinski MHrv, zadarski MNew i kvarnersko-istarski RitAc imaju gestu stavljanja prstena na oltar prije blagoslova, a čak osam obreda (srednjodalmatinski PsPar, južnokrbavsko-zadarski trećoretski

MBerl, senjsko-vinodolski MOxf₂, vrbnički MVb₂ i MMet, kvarnersko-istarski RitAc, zadarski CodKop i trećoretski krčko-dugootočki RitKlim₂) u molitvi *Tvorče i sazdatelju (Creator et conservator)* ima dodatak kao što obavija, oblikovan prema modelu bizantske liturgije u kojoj vijenac obavija glavu i prsten prst ruke. Također je veći broj obreda, njih 11 (omišaljski MVat₄, južnokrbavsko-zadarski trećoretski MBerl, zadarsko-krbavski BrOxf, Bartolov istarski MRoč, ličko-senjsko-dobrinjski MVat₈, senjsko-vinodolski MOxf₂, vrbnički MVb₂, istarski MBer₂, vrbnički MMet, zadarski CodKop i trećoretski krčko-dugootočki RitKlim₂) koji sadrže dio Ef 5, koji naglašava da je muškarac *glava* žene.

Različiti elementi govore o podređenom društvenom položaju srednjo-vjekovne žene u odnosu na muškarca. Mogu se pronaći u svim obredima, ali su različito dominantni. Najdalje su u tom smislu otišli rukopisi koji čuvaju dijelove staleški oblikovanog obreda kakav je, primjereno namjeni kodeksa, u srednjodalmatinskom MHrv. U njima žena muža uzima za životnog gospodara. Osim MHrv, istu retoriku imaju i Bartolovi kodeksi južnokrbavsko-zadarski trećoretski MBerl i istarski MRoč te zadarski MNew. Zanimljive su, međutim, izdvojene obredne geste koje daju prednost mladenki – privola u omišaljskom MVat₄ i poljubac u senjsko-vinodolskom MOxf₂. No pitanje je treba li i njih iščitavati kao duh vremena koji ide prema liberalizaciji položaja žene, a ogleda se u postojanju dvaju prstena u obredu Bartolova istarskog MRoč, istarskog MBer₂, zadarskog CodKop i možda istog senjsko-vinodolskog MOxf₂.

Obredne geste jasno govore i o sakramentalnom poimanju ženidbe, odnosno o tome da ženidbu podjeljuje Crkva. Mladenci se ne vjenčavaju, nego se mladence vjenčava. Svećenik je naglašeno taj koji vjenčava mladence. U većini obreda predaja prstena kreće od svećenika, tako da geste poput uvođenja mladenaca u crkvu ili blagoslova prstena na oltaru ili poljupca koji prvo udjeljuje svećenik, što je različito raspoređeno prisutno u manjem broju rukopisa, ne treba posebno isticati. Zanimljivi su, također, rukopisi (zadarsko-krbavski BrOxf, srednjodalmatinski MHrv, zadarski MNew, kvarnersko-istarski RitAc, senjsko-vinodolski MOxf₂, a možda i krčki FrBerčićII/56) u kojima je rubrika nedovoljno jasna, ali se po izričaju čini da je svećenik čak taj koji stavlja mladenki prsten na ruku.

Zadarsko-krbavski BrOxf, Bartolov južnokrbavsko-zadarski trećoretski MBerl, srednjodalmatinski MHrv i zadarski MNew imaju upliv konjske tematike u obred vjenčanja. Ona se ogleda u uvođenju mladenaca u crkvu ularom ili u spomenu konjskog biča u molitvi. U tim elementima vjerojatno treba prepoznati odraz mjesnog folklora u kojem se vjenčanje odvijalo uz upotrebu konja, negdje na južnom dijelu glagoljaškog područja (srednja ili sjeverna Dalmacija).

Zaključak

Sačuvani hrvatskoglagoljični rukopisni svjedoci obreda vjenčanja pokazuju da je o *glagoljaškom vjenčanju* kao skupnom pojmu moguće govoriti samo uvjetno jer postoji velika neujednačenost obreda. Ta neujednačenost plod je horizontalne transmisije tekstova, ali i velikog bogatstva izvorišnih obreda vjenčanja koji nam nisu sačuvani, ali se mogu nazrijeti. Rukopisi su, a time i obredi vjenčanja, nastajali tako da su se odabirali različiti elementi iz više rukopisa te je dolazilo do miješanja elemenata izvorišno različitih obreda, do promjena u strukturi obreda i slično. To što su se rukopisi prenosili čak i u udaljenija mjesta zasigurno je pripomoglo preuzimanju i miješanju obrednih riječi i gesta. Neki elementi obreda vjenčanja prisutni su samo u jednom rukopisu ili u manjem broju rukopisa, neki u više njih, no njihovo postojanje govori o neposrednom ili posrednom utjecaju bogatstva izričaja ženidbene liturgije kako kršćanskog Zapada, gdje se rimska liturgija isprepletala s mozarapskom, galikanskom, germanskom, anglo-normanskom i drugim starim liturgijama, tako i kršćanskog Istoka (Bizanta) s kojim je glagoljaški prostor bio u stalnom dodiru. S druge strane, obredi u hrvatskoglagoljičnim rukopisima sačuvanim riječima i gestama i dinamikom obrednoga slavlja otkrivaju razvoj ženidbene liturgije od toga da se ona slavi u kući mladenaca preko slavlja pred vratima crkve (prije mise) do slavlja u crkvi nakon mise.

Obredi vjenčanja u hrvatskoglagoljičnim rukopisima posredno govore i o crkvenom i društvenom poimanju braka. Ženidba je sakrament koji podjeljuje Crkva, odnosno svećenik. Crkva inzistira na nerazrješivosti ženidbe i osuđuje preljub, a od mladenaca traži obdržavanje vjerskih propisa. Većina obreda ipak naglašava ljubav i izabranje kao temelj bračne privole. Međutim, sakramentalna materija čini se nisu supružnici, nego prsten koji za glagoljaše ima neobičnu važnost. Također, može se reći da je sastavni dio glagoljaškog vjenčanja prisega, jer je potvrđena u velikom broju rukopisa.

U društvenom smislu žena je u podređenom položaju u odnosu na muškarca, a to se u obredima različito izražava kroz riječi (žena muškarca izabire za gospodara i sl.) ili kroz geste koje prednost daju muškarcu (blagoslov jednog prstena koji muškarac daje ženi, poljubac muškarac prima od Crkve i udjeljuje ženi i sl.). Ipak, u obredima se različito raspoređeni nalaze sačuvani i djelići izvorišno drukčije prakse koja daje prednost mladenki ili mladencima pristupa ravnopravno. Najdalje je u tom progresivnom smislu otišao istarski Mber₂ u kojem se blagoslivljaju dva prstena, traži ljubav bez prisile, a u riječima i gestama se mladencima pristupa ravnopravno.

Popis kratica i izvora

- BrOxf – *Oxfordski brevijar-misal*, poč. 15. st., Oxford, Bodleian Library, sign. *MS Canon. liturg.* 172.
- CodKop – *Ljubljanski brevijar-misal iz Kopitarove zbirke*, 15. st., Ljubljana, Narodna in univerzitetna knjižnica, sign. *Cod. Kop.* 22. U: <https://dlib.si/details/URN:NBN:SI:IMG-H26J2C4H> (pristupljeno 27. X. 2025.).
- MBer₁ – *Provi beramski misal*, 1425., Ljubljana, Narodna in univerzitetna knjižnica, sign. *Ms 162*. Izdanje: Mihaljević 2024. U: <https://digitalna.nsk.hr/?pr=i&id=19395> (pristupljeno 27. X. 2025.).
- MBer₂ – *Drugi beramski misal*, 2. pol. 15. st., Ljubljana, Narodna in univerzitetna knjižnica, sign. *Ms 164*. Izdanje: Mihaljević 2025. U: <https://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:IMG-VZE91BPM> (pristupljeno 27. X. 2025.).
- MBerl – *Berlinski misal*, 1402., Berlin, Staatsbibliothek zu Berlin, sign. *Ms. Ham.* 444. U: <https://digitalna.nsk.hr/?pr=i&id=19335> (pristupljeno 27. X. 2025.).
- MHrv – *Misal Hrovoja Vukčića Hrvatinića*, 1404., Istanbul, Topkapi Sarayı. Izdanje: Grabar i dr. 1973. U: <https://digitalna.nsk.hr/?pr=i&id=19404> (pristupljeno 27. X. 2025.).
- MMet – *Metropolitanski misal*, 15. st., Zagreb, Metropolitanska knjižnica, sign. *MR 180*. U: <https://digitalna.nsk.hr/?pr=i&id=576333> (pristupljeno 27. X. 2025.).
- MNew – *Newyorški misal*, sredina 15. st., New York, The Pierpont Morgan Library, sign. *M 931*. Izdanje: Schmidt-Deeg 1994.
- MNov – *Misal kneza Novaka*, 1368., Beč, Österreichischen Nationalbibliothek, sign. *Cod. slav.* 8. U: <https://viewer.onb.ac.at/10031351/> (pristupljeno 27. X. 2025.).
- MOxf₂ – *Drugi oxfordski misal*, 1456., Oxford, Bodleian Library, sign. *MS Canon. liturg.* 349.
- MRoč – *Ročki misal*, 1421., Beč, Österreichischen Nationalbibliothek, sign. *Cod. slav.* 4. U: <https://viewer.onb.ac.at/1002C387> (pristupljeno 27. X. 2025.).
- MVat₄ – *Vatikanski misal Illirico 4*, 14. st., Rim, Biblioteca Apostolica Vaticana, sign. *Borg. ill.* 4. U: https://digi.vatlib.it/view/MSS_Borg.ill.4 (pristupljeno 27. X. 2025.).
- MVat₈ – *Vatikanski misal Illirico 8*, 1435. – 1449., Rim, Biblioteca Apostolica Vaticana, sign. *Borg. ill.* 8. U: https://digi.vatlib.it/view/MSS_Borg.ill.8 (pristupljeno 27. X. 2025.).
- MVb₁ – *Provi vrbnički misal*, 1456., Vrbnik, Župni ured.
- MVb₂ – *Drugi vrbnički misal*, 1462., Vrbnik, Župni ured.
- PsPar – *Pariški psaltir*, kraj 14. st., Pariz, Bibliothèque Nationale, sign. *Slave 11*. U: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b10077285j?rk=21459;2> (pristupljeno 27. X. 2025.).
- RitAc – *Akademijin krnji ritual*, 15. st., Zagreb, Arhiv HAZU, sign. *I a 60*.

Popis literature

- Badurina Stipčević, Vesna. 2010. Hrvatskologoljska Muka svetoga Andrije apostola. *Slovo* 60: 41-71.
- Badurina Stipčević, Vesna. 2012. *Hrvatskologoljska Knjiga o Esteri*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Badurina Stipčević, Vesna. 2018. Pohvala mudrosti u hrvatskologoljskom 1. Vrbničkom misalu (1456). U: Diana Stolac (ur.), *Od fonologije do leksikologije*. Zbornik u čast Mariji Turk, 33-47. Rijeka: Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci.

- Badurina Stipčević, Vesna. 2020. *Hrvatskoglagoljske Makabejske knjige*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada i Staroslavenski institut.
- Berčić [Brčić], Ivan. 1881. Njekoliko staroslavenskih i hrvatskih knjiga što pisanih, što tiskanih glagolicom, kojim se u skorašnje doba u trag ušlo. *Rad JAZU* 59: 158-185.
- Birnbaum, Henrik. 1977. The New York Croato-Glagolitic Missal and Its Background (Preliminary Communication). *California Slavic Studies* 10: 225-240.
- Botica, Ivan i Antun Nekić. 2024. A feather or a sword? About Count Novak and his Glagolitic missal. *Konstantínove listy* 17/1: 36-46.
- Botica, Ivan i Sandra Požar. 2022. Povijesni podatci u marginalijama glagoljskih misala i brevijara iz Berma u Istri. *Povijesni prilozi* 63: 69-112.
- Corin, Andrew Roy. 1991. *The New York missal: a paleographic and phonetic analysis*. Columbus: Ohio Slavica Publishers.
- Dmitrievskij, Aleksej. 1901. *Opisanije liturgičeskih rukopisej hranjaščihsja v bibliotekah pravoslavnago vostoka*, II. Euchologia. Kiev: Imperatorskij Universitet Sv. Vladimira.
- Ferenčak, Ivan. 2013. Iluminacije Drugoga vrbničkoga misala. *Slovo* 63: 23-54.
- Franz, Adolph. 1909. *Die kirchlichen Benediktionen im Mittelalter*. Band I. Freiburg im Breisgau: Herder.
- Fučić, Branko. 1975. Knjigoveža – glagoljaš pop Grgur Kraljić iz Senja (1497. – 1502.). *Senjski zbornik* 6/1: 55-70.
- Gadžijeva, Sofija, Ana Kovačević, Milan Mihaljević, Sandra Požar, Johannes Reinhart, Marinka Šimić i Jasna Vince. 2014. *Hrvatski crkvenoslavenski jezik*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada i Staroslavenski institut.
- Galović, Tomislav i Elvis Orbančić. 2023. Beramski glagoljični rukopisi: put od srednjovjekovnoga skriptor(ij)a do moderne i suvremene knjižnice. U: Ana Mihaljević, Milan Mihaljević i Andrea Radošević (ur.), *Studije o Prvome beramskom brevijaru*, 393-430. Zagreb: Staroslavenski institut.
- Goar, Jacobus. 1647. *Euchologion sive Rituale Graecorum*. Paris: Piget.
- Grabar, Biserka, Anica Nazor i Marija Pantelić (ur.). 1973. *Missale Hervoiae ducis spatensis croatico-glagoliticum*. Faksimil + Transcriptio et commentarium. Zagreb: Staroslavenski institut »Svetozar Rittig«, Ljubljana: Mladinska knjiga i Graz: Akademische Druck- u. Verlagsanstalt.
- Hamm, Josip. 1953. Varijante u prijepisima hrvatskih glagoljaša. *Slovo* 2: 13-36.
- Irblich, Eva. 1987. *Die Erwerbung des Missales des Fürsten Novak von 1368 (Cod. Slav. 8) und anderer glagolitischer Handschriften durch die ehemalige Hofbibliothek in Wien*. Wien: Österreichische Nationalbibliothek.
- Jagić, Vatroslav, Lajos Thalloczy i Franz Wickhoff (ur.). 1891. *Missale glagoliticum Hervoiae ducis spatensis*. Viena: Regimen publicum Bosniae et Hercegovinae.
- Japundžić, Marko. *Tragom hrvatskoga glagolizma*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost i Provincijalat franjevac trećoredaca.
- Kovačić, Slavko. 2025. *Glagoljaštvo na području stare Splitske metropolije*. Split: Staroslavenski institut, Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu i Centar »Don Frane Bulić«.
- Lippe, Robert (ur.). 1907. *Missale Romanum Mediolani (1474)*. Vol. II: A Collation with other Editions Printed before 1570. London: Henry Bradshaw Society.
- Lüdtke, Willy. 1922. *Ordines ad facienda sponsalia: Eine textkritische Untersuchung*. U: Harry Schmidt (ur.), *Festgabe für Prof. D. Dr. Richard Haupt, Provinzialkonservator*

- tor der Provinz Schleswig-Holstein, Geh. Regierungsrat: zu seinem 75. Geburtstage 6. Oktober 1921 dargebracht von seinen Freunden, 95-128. Kiel: W.G. Mühlau.
- MacRobert, Catherine Mary. 2008. Alphabetic Suspension in Glagolitic and Cyrillic Manuscripts. *Slovo* 56-57: 319-332.
- MacRobert, Catherine Mary. 2020. Observations on the Liturgical Psalter in MS Canon. Liturg. 172 (Bodleian Library, Oxford). *Slovo* 70: 77-91.
- Malić, Dragica. 1972. *Jezik najstarije hrvatske pjesmarice*. Zagreb: Hrvatsko filološko društvo.
- Martimort, Aimé-Georges. 1978. *La documentation liturgique de dom Edmond Martène. Étude codicologique*. Città del Vaticano: Biblioteca Apostolica Vaticana.
- Metz, René. 1954. *La consécration des vierges dans l'Église romaine. Étude d'histoire de la liturgie*. Paris: Presses universitaires de France.
- Mihaljević, Milan. 2006. Slova iže i myslite u hrvatskoglagoljskim misalima i brevijarijama. U: Johannes Reinhart (ur.), *Slavica mediaevalia in memoriam Francisci Venceslai Mareš*, 69-87. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Mihaljević, Milan. 2012. Jezik kanona mise u Kožičićevu *Misalu hruackom*. *Fluminensia* 24/1: 157-183.
- Mihaljević, Milan (ur.). 2024. *Prvi beramski misal*. Zagreb: Staroslavenski institut.
- Mihaljević, Milan (ur.). 2025. *Drugi beramski misal*. Zagreb: Staroslavenski institut.
- Milčetić, Ivan. 1911. *Hrvatska glagoljska bibliografija*. Zagreb: JAZU.
- Molin, Jean Baptiste i Protais Mutembe. 1974. *Le rituel du mariage en France du XIIIè au XVIè siècle*. Paris: Beauchesne.
- Pantelić, Marija Agnezija. 2013. *Hrvatsko glagoljsko srednjovjekovlje*. Petar Bašić i Roman Turčinović (prir.). Zagreb: Kršćanska sadašnjost i Družba sestara milosrdnica svetog Vinka Paulskog.
- Pantelić, Marija. 1973. Hrvojev misal i njegov historijsko liturgijski sastav. U: Biserka Grabar, Anica Nazor, Marija Pantelić i Vjekoslav Štefanić (ur.), *Hrvatskoglagoljski misal Hrvoja Vukčića Hrvatinića*. Transkripcija i komentar, 489-494. Zagreb: Staroslavenski institut »Svetozar Ritig«, Ljubljana: Mladinska knjiga i Graz: Akademische Druck- und Verlagsanstalt.
- Pažin, Zvonko. 2005. *Otajstvo je to veliko*. Liturgija i teologija Reda slavljena ženidbe. Đakovo: Katolički bogoslovni fakultet u Đakovu Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku.
- Pažin, Zvonko. 2018. *Liturgijska sakramentologija*. Đakovo: Katolički bogoslovni fakultet u Đakovu Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku.
- Reinhart, Johannes. 1993. *Untersuchungen zur Syntax des Kroatisch-Kirchenslavischen: Das glagolitische Missale romanum*. Habilitationsschrift zur Erlangung der Lehrbefugnis an der Universität Wien. Wien: Universität Wien.
- Reinhart, Johannes. 2001. Himan »Pange lingua gloriosi« (Vspoj, jaziče slavnoje) u hrvatskoglagoljskim misalima. U: Jozo Čikeš (ur.), *Muka kao nepresušno nadahnuće kulture – Passion. Une source inepuisable de l'inspiration en culture*. Zbornik radova međunarodnog znanstvenog simpozija, Zadar i Preko 2000., 179-190. Zagreb: Udruga Pasijska baština.
- Ritzer, Korbinian. 1981. *Formen, Riten und religiöses Brauchtum der Eheschließung in den christlichen Kirchen des ersten Jahrtausends*. Münster: Aschendorffsche Verlagsbuchhandlung.

- Runje, Petar. 2014. Bartol Krbavac i njegov krug. *Slovo* 64: 153-181.
- Schmidt-Deeg, Eve-Marie (prir.). 1994. *New Yorker Missale. Eine kroato-glagolitische Handschrift des frühen 15. Jahrhunderts. Kritische Edition.* München: Verlag Otto Sagner.
- Stevenson, Kenneth. 1982. *Nuptial Blessing. A Study of Christian Marriage Rites.* New York: Oxford University Press.
- Šimić, Ana i Jozo Vela. 2021. From Little Chapters to the Big Questions: How Were the Croatian Glagolitic Breviaries and Missals Compiled? *Slovo* 71: 121-168.
- Šimić, Marinka. 2000. Jezik Muke po Mateju u hrvatskoglagoljskim misalima. *Slovo* 50: 5-117.
- Štefanić, Vjekoslav. 1952. Josip Vajs, Najstariji hrvatskoglagoljski misal. Recenzija. *Slovo* 1: 47-55.
- Štefanić, Vjekoslav. 1960. *Glagoljski rukopisi otoka Krka.* Zagreb: JAZU.
- Štefanić, Vjekoslav. 1969. *Glagoljski rukopisi Jugoslavenske akademije.* Dio 1: Uvod, Biblija, apokrifi i legende, liturgijski tekstovi, egzorcizmi i zapisi, molitvenici, teologija, crkveni govori (homiletika), pjesme. Zagreb: JAZU.
- Štefanić, Vjekoslav. 1970. *Glagoljski rukopisi Jugoslavenske akademije.* Dio 2: Zbornici različitog sadržaja, regule i statuti, registri, varia, indeksi, album slika. Zagreb: JAZU.
- Štefanić, Vjekoslav. 1973. Dragica Malić, Jezik najstarije hrvatske pjesmarice. Recenzija. *Slovo* 23: 225-232.
- Tadin, Marin. 1953. Glagolitic manuscripts in the Bodleian Library, Oxford. *Oxford Slavonic Papers* 4: 151-155.
- Tandarić, Josip Leonard. 1993. *Hrvatsko-glagoljska liturgijska književnost. Rasprave i prinosi.* Petar Bašić, Marko Mišerda i Stjepan Damjanović (prir.). Zagreb: Kršćanska sadašnjost i Provincijalat franjevac trećoredaca.
- Vajs, Josef. 1910. *Nejstarší breviář chorvatsko-hlaholský (Projý breviář Vrbický).* Prag: Král. česká společnost nauk.
- Vajs, Josef. 1915. Hlaholské kodexy v Bodlejaně v Oxfordě. *Časopis katol. Duhovenstva v Praze* 55/81: 561-574.
- Vajs, Josef. 1948. *Najstariji hrvatskoglagoljski misal.* S bibliografskim opisima svih hrvatskoglagoljskih misala. Zagreb: JAZU.
- Vidović, Mile. 1981. *Nikola Bijanković, splitski kanonik i makarski biskup 1645 – 1730.* Split: Crkva u svijetu.
- Vjalova, Svetlana Olegovna (ur.). 2000. *Glagoličeskie fragmenty Ivana Berčića: Opisanie.* Zagreb: HAZU, Ruska nacionalna biblioteka i Staroslavenski institut.
- Vogel, Cyrille. 1977. Les rites de la célébration du mariage et leur signification dans la formation du lien durant le Haut Moyen Âge. U: *Il matrimonio nella società altomedievale.* Atti della XXIV Settimana di Studio del Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo (Spoleto, 22-28 aprile 1976), Tomo primo, 397-472. Spoleto: Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo.
- Vučković, Josip. 2019. Interpolacija stihova iz pjesme *Svit se konča* u izlaganju o Posljednjem sudu iz *Berčićeva zbornika br. 5.* *Ricerche slavistiche* N.S. 2: 317-340.
- Zagorac, Vladimir. 1979. Liturgijsko slavlje ženidbe u povijesti i danas. *Bogoslovska smotra* 49/1-2: 153-163.